

АЛҒЫ СӨЗ

Өткен ғасырдың бірінші жартысы, Кеңес үкіметі орнағаннан кейін (20-50 ж-да) халқымызға келген нәубет жылдары болды. Әсіресе 20-жылдардың соңында, 30-жылдардың басында байларды әшекерлеп, мал-мүліктерін тәркілеу, жер аудару, еріксіз ұжымдастыру науқандарының бір-бірімен қарбалас жүріп жатқан кездері болатын. Бай мен кедейді екшеу, оларды ажырату бірден басталып, жедел қолға алынады. 1928 жылдың ауыртпалығы жергілікті халыққа-қазақтарға түскен. Ол жөніндегі алғашқы құжат Орталық Атқару Комитеті мен Қазақ Автономиялы Республикасы Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыз айындағы қаулысы болды. Онда жергілікті бай-құлақтарға шаруашылықпен айналысуға тиым салынсын, ірі байлар өзінің жанұясымен басқа жерге еріксіз көшірілетін болсын, ал тәркіленген мал-мүлік кедейлерге, ұжымшарларға бөлініп берілсін делінген.

Алғашқы тексеріс бойынша Петропавл округінде ең ірі 33 байлар анықталған, олар мал-мүліктерінен айрылғаннан кейін жер аудару тізіміне алғаш ілігеді. Облыстық мұрағат (архив) деректеріне қарағанда тәркіленген малдың саны 9292 бас болып шыққан, онда жылқы, сиыр, қой, түйе есепке енген. Оған қоса 41 үй, 37 кигіз үй, 38 сарай, 33 мал қорасы, 119 ауылшаруашылығы құралдары, 125 арба мен шана, 79 кілем, 86 сырмақ кигіз, күміс қасықтар т.б. дүниелер алынған. (СҚОММ 5 ф. 1т. 8і. 61 п., яғни бұл Солтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік мұрағат, 5-фонд, 1-тізбе, 8-іс, 61-парақ деген сөз).

Туған, өскен жерінен еріксіз көшіріліп, жер аударылған қандастарымыздың саны бізге шеттен жер аударылып келген басқа ұлттардың санымен пара пар болған. Бұл жаңа үкіметтің ұлттарды бір-біріне араластыру, жаңа системаға бағындырудың алғашқы саясаттарының бірі болатын.

Жер аудару жөнінде бір мысал келтірейік. Облыстық партия хатшылығының шешімі бойынша Қызыл-Ордаға (Аралға) алғашында 24 жанұя тіркелген, енді оған 9 жанұяны қосу ұйғарылады. Бұл жолғы жер аударылғандардың барлық саны 33 жанұяға жеткен. Сөйтіп жер аудару жөнінде партия ұйымы да қарап қалмаған екен. (СҚОММ, 5ф. 1т. 155 іс. 77п.).

1930 жылы бай-құлақтарды қуғындаудың екінші толқыны басталады. Бұл жылдары Петропавл округі бойынша 22 аудан болыпты. Бай-құлақтардың алғашында 5182 шаруашылықтары болған екен. Олардың көпшілігі егін және мал шаруашылықтарымен айналысқан. Оның 3452-сі таратылып, адамдары қуғынға ұшыраған, жер аударылған, біразы өз еркімен шет елдерге көшіп кеткен. (СҚОММ 5ф. 1т. 753 іс. 120п.).

Дәл осы 30-жылдары саясаттың солақайлығынан халық аштыққа ілікті, қырылды.

Сол ғасырдың 30-40 жылдары жер аудару жеке адамдарға немесе жеке топтарға ғана тән емес, біртұтас ұлттар да елінен, жерінен аударылып, зорлықпен Одақтың түпкір-түпкіріне көшіріледі. Әсіресе, бұл науқан 30-жылдардың аяғында, 40-жылдардың басында (соғыс басталғасын) қыза түсті. Сол кездердегі адамдарды жазалаудың ең ауыры – ату, 10-25 жылға соттау. Бұл «халық жаулары» деп айыпталғандардың жазасы. Одан соңғы жазалау жер аудару, еңбекпен түзеу лагерлері, сыммен қоршалған колониялар. Осы мекемелердегі тегін күшті пайдалану үкіметтің саясаты болған.

Сайып келгенде, қазақтың кең байтақ даласы сол кездері жазықты, жазықсыз сотталғандардың, еріксіз жер аударылғандардың қонысына айналды. Бүкіл Орталық Қазақстанның Сары Арқасы – Қарағанды, Жезқазған, Ақмола, Павлодар облыстары, Батыстың Ақтөбе облысы, Оңтүстіктің Қызыл-Орда облысының Арал теңізі т.б. түрме мен лагерлерге толы болды. Мысалы Қарлаг (Қарағанды лагері) Одақтық мемлекеттік органы ГУЛАГ-тың бөлімшесі (яғни мемлекеттік лагерлер басқармасының бөлімшесі). Ресейдің батыс, шығыс Сібір қалалары, солтүстігіндегі Беломор-Балтық каналы, Колыма төңірегіндегі қазақтардың да басқан, қиаметті көрген жерлері.

Отызыншы жылдардың екінші жартысы «халық жауларына» қарсы сталиндік репрессияның күшейіп, өзінің жоғары шегіне жеткен кезі болды. Бәрінен күдіктену, дәлелсіз кінәлау, асығыс шешім қабылдау, айдар жапсыру, көпшілік алдында аямай жөнсіз, әшекейлеу сол кездегі шолақ белсенділердің іс-әрекеті, партияның темір саясаты еді. Олар жала жабудың, түрмеге отырғызудың оңай әдісі троцкистердің, неміс, жапон барлаушыларының агенті» деп кінәлау кеңінен етек алған. Немесе кейбіреулері Алаш-Орда партиясының мүшесі, контрреволюциялық ұйымда болып, Кеңес үкіметін құлату пиғылында болған деп айыпталған. Нәтижесінде қаншама адам құрбан болды, көпшілігі оның нақақтан кетті.

Сол ғасырдың екінші жартысында, дәлірек айтқанда 1953 жылдан бастап (Сталин өлгеннен кейін) Кеңес Одағында жазықсыз жазаланғандарға, қуғын-сүргінге ұшырағандарға аяушылық, қайырымдылық жасалып, жылы жел есті. Сол кезден бастап Одақтық деңгейде үкіметтің бірнеше қаулы қарарлары шықты. Олар жер аударылғандар жөніндегі заңдағы шектеулердің күшін жою, төл-құжаттарын қайтару, оларға бостандық беру, саяси қуғын-сүргін жөніндегі актлерді заңсыз деп табу, осы заңсыздыққа іліккен адамдарды ақтау, құқығын қалпына келтіру т.с.с.

Зұлмат жылдары саяси қуғын-сүргінде бес мыңнан астам солтүстікқазақстандықтар жазықсыз жапа шеккені анық. Олардың 1,5 мыңға жуығы ату жазасына кесілген. Аяусыз жазаланған сол

жандарды олардың ұрпақтары ешқашан ұмытпақ емес. 2006 жылы саяси қуғын-сүргін құрбандары мен зобалаң заманның зардабына іліккендерді мәңгі еске сақтау үшін облыс орталығында ескерткіш кешені орнатылды. Бұл манумент жобасының авторы республикамызға белгілі суретші-манументші алматылық Хасен Абаев болатын. Ол Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген мәдениет қайраткері, Қазақстан суретшілер одағының мүшесі, Президент сыйлығының иегері.

Аталып отырған ескерткіш қаланың көрнекті жері Пушкин мен Сүтішев көшелерінің қилысында, бұрынғы НКВД орналасқан үйінің ескі жұртына – жазықсыздардың қаны төгілген жерге орнатылды. Бұл ескерткіш үш қырлы пирамида адамды сотсыз жазалайтын «Үндемес үштіктің» символын көрсетіп тұр. Маңайы жасыл желек, жамылып, шырша ағаштарымен көмкөріліп қоршалған. Ескерткіш пен алаңның көңілдегідей шығуы облыс жұртшылығының ниеті, өлкетанушы-тарихшыларымыздың зерттеу жұмыстары, облыс пен қала әкімдерінің қолдауы себепкер болды. Одан бұрынырақта Болат Сағындықовтың басқаруымен құрылған ынталы топ, қоғамдық негізде құрылған кеңес, қор осы бағытта көп жұмыстар атқарған болатын. Қауыпсіздік комитеті мен прокуратура мұрағаттарында табылған іс қағаздар да септігін тигізгені анық.

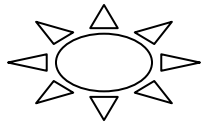
Автор.

БІРІНШІ БӨЛІМ

ЕРІКСІЗ ОЛАР ЕЛДЕН КӨШКЕН ЕДІ

Кеңес дәуірінде 1921-1923 жылдарғы аштықтан 700 мыңнан астам қазақ қырылса, 1932-1933 жылдардағы этноцидте 1 млн. 750 мың адам ашаршылықтың құрбаны болды. Бұл сол кездегі қазақ халқының 43 пайызы еді. Осы нәубеттің кесірінен 1897 жылғы санақта түркі халықтарының ішінде бірінші орында тұрған қазақтар (4,1 млн) кейінгі санақтарда құлдырап, 6-7 орындарға бір-ақ түсті.

Қолдан жасалған сол «қызыл қырғынға» да жетпіс жылдан асып барады. Ешбір кінәсі жоқ қандастарымыздың қасіретті де қайғылы тағдырын енді қайтып халқымыздың басына бермесін. Жазықсыз құрбан болғандардың рухы алдында біз бүгін басымызды иіп, тағзым етеміз.

КӨКАРАЛ

Көкаралды көрмесек те, ол жайында көп естиміз. «Оның әкесі, не атасы Көкаралға айдалыпты, сонда сотталыпты, содан оралмапты», деген ауыз – екі сөздерді әр кез естіп жүрдік. Сонда Көкарал қайда? Алдымен соның басын ашып алайықшы.

Көкарал Арал теңізіндегі жүздеген аралдардың ең үлкені. Ол теңіздің солтүстігінде Қазақстанға қарасты бөлігі Қызыл-Орда облысында жатыр. Қарақұм мен Қызылқұм массивтерін қақ жарып өтетін Амудария мен Сырдария өзендері Арал теңізіне жетіп құйылады. Жетпісінші жылдары толқынды теңіздің суы азайып, тартылып, тұзы молайып, маңайындағы аумақтың табиғаты, экологиясы бұзылып бара жатқандығы бүкіл әлемге аян. Оның себебі оңтүстік өңірде күріш, мақта егісін, жеміс-жидектерін суару үшін орларда ағылған судың есепсіз шығындалуы болмақ. Аңызғақ жел, құмды боран, көшпелі құм бәрі де құрғақшылық нышаны. Өткен ғасырдың отызыншы жылдарындағы тағы бір қасірет – адамдардың Аралға еріксіз айдалуы. Солардың көпшілігі Көкаралда болыпты, жиырма жылдан астам уақыт адам төзгісіз өмір кешкен, айдалып – жер ауып барғандар. Өлгені өліп, тірілері қалып, туғандары өмірге келіп тіршілік еткен екен талай қандастарымыз.

Арал тағдыры, Арал азабы ауқымды мәселе және оны жиырма бесінші ғасырдағы отызыншы жылдардың жаппай қасіретінен бөліп қарауға болмайды. Ол жылдар-жалпы халыққа келген нәубет жылдар еді ғой. Арал теңізіне жер аударылғандар біздің өңірден аз болмаған, сонда туып келгендер қаншама.

Арал теңізінің солтүстік бөлігі Қазақстанға қарайды. Немесе оны теріскей бөлігі «Кіші арал» деп атайды. Аралдары түбекке, тұтас жайылған суы ойдым-ойдым көлдерге айналды, құмдары көшіп, экологиясы бұзылды. Дегенмен соңғы он жылда жағдай өзгере бастады. Адамдардың ақылымен, техниканың күшімен Көкарал маңында, Сырдария өзенінің сағасындағы ірі бөгеттің – Көкарал бөгетінің орнатылуы бұл өңірге өң берді. Кіші-гірім теңізден бөлініп қалған көлдер суға толып, жағалары жасыл желек жамылды, балықтары көбейді, тұзы азайды. Сайып келгенде аймақтың экологиясы түзеле бастады. Бұған не себеп болды?

Осыдан 12 жыл бұрын Орта Азия, Ресей және Қазақстан елдері «Аралды сақтау» бағдарламасын жасаған болатын. Оның ең бастысы Сырдария өзені басындағы Шардара су қоймасы мен Арал теңізі арасындағы кедергілерді жеңу проблемалары шешілді. Бірақ су қажеттігі жөніндегі мәселе шешілгенмен тоғам жасаудың қиындығын Қазақстан өз мойнымен көтергені анық. Бұл үлкен істің қасында президентіміз Нұрсұлтан Назарбаев тұрып, АҚШ, Ағылшын, Түрік, Жапония инвесторларын көмекке кірістірген.

Қазіргі кезде Кіші Аралдағы су деңгейі бірнеше метрге дейін көтерілген, судың жалпы көлемі артқан, Арал қаласына теңіз суы 10-12 шақырымға дейін жақындайтын болды (бұрын 80 шақырым қашықтап кеткен екен). Сырдария өзенінің жиегіне салынып жатқан бөгеттер арқылы, екіншіден бұл өңір электр энергиясымен қамтамасыз етілетін болады. Бұл құрылыстар – ғасыр құрылысы Кіші Аралды сақтау құрлысы жалғаса бермек, бөгеттер салына бермек, теңіз суы молая бермек. Егер судың тоғамының (платинаның) деңгейі (Балтық жүйесі бойынша) жеткілікті биіктікке көтерілсе Аралдың Солтүстік бөлігі өзінің баяғы 1960 жылдардың басындағы қалпына жетеді. Арал қаласы қайтадан портты мойнаққа айнала алады екен. Дегенмен әлі де шешуді керек ететін істер баршылық.

Арал азабын жүздеген жанұялар көрді. Олар жалғыз Көкаралда ғана емес басқа «Барсакелмес», «Ауан», «Возрождение» т.б. аралдарында да болып қасірет шекті. Бұл бүгінгі Қызылорда (одан бұрын Ақмешіт атанған), одан әріде (орыстар келгесін Перовск атанған) Сырдария уезі болған, кейін Қазақстан астанасы атанған, көршілес Қарақалпақ елі жатқан қасиетті жер еді. Арал азабын, Арал қасіретін көрген біледі. Еріксіз жер аудару, мал-мүлікті тәркілеудің соңы неге соқтырғаны белгілі.

«Арал» десе аузын арандай ашып тұрған ажал көрінгендей халық қашып, бәлен жерге барасың деп белгіленсе де жер аударылғандар басы ауған жаққа босып кетті. Өлкеміздің біраз адамдары бой тасалап, жақын жатқан кеңбайтақ Ресей еліне – орыс жеріне сіңіп кетті. Әсіресе, кешегі ұжымдастыру, кәмпескелеу, ашаршылық нәубеті келгенде, оның алдындағы қызыл революция кезеңдерінде халық елден төңкеріле қашты, молынан қашты. Шамасы келген әлділер алысқа жол тартты, шамасы шамалылар-әлсіз байлар елде қалды, мал-мүлкі таркіленді, өздерін еріксіз жер аударды. Осыны көрген халық Ресейге қоныс аудара бастайды. Солардың ұрпақтары әлі күнге дейін елге оралмай сол жақта жүріп жатқандары қаншама десеңші.

Біз әңгімемізде тек бірнеше, әулеттің ғана тағдырына тоқталамыз. Талай тағдырлар әлі атаусыз қалып жатыр. Оларға да кезек келер, келешекте аталар.

Алдымен өз аталарым жайында айта кетейін, олар Аралда болған жоқ. Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі қиын-қыстау жағдайлар біздің тұқымды да айналып өткен жоқ. Мал-мүлікті тәркілеу, қудалауға аталарымыз да ілікті. Бай болған, билік құрған деп отызыншы жылдары әуре-сарсаңға салып, байдан тақыр кедейге айналдырып, өздерін жер аудара бастаған.

Әңгімені әртіннен бастайық.

Біз орта жүздегі Арғынға жатамыз. Оның ішіндегі Атығайдан тараған он екі атаның бір тармағы Құдайберді – Бәйімбет боламыз. Бұл Есілдің бойымен үш жүзден аса шақырым қос қанатын тұтас алып жатқан қалың ел. Осы елдің ұрпақтары Есілден алшақ басқа облыстарда да тараған. Сонау Құдайберді-Бәйімбеттен бері жылжып, жеті атаға жақындатсақ бізді Қабай-Тұяқ руы деп атайды. Бұл ру алғашында бір жерде қоныстанса, кейін Кеңес үкіметі орнаған кезде тарыдай шашылып, бет-бетімен бөлініп кеткен. Ұжымдастыру мен аштық жылдары әркім өз күн-көрісін ойлап жан-жаққа бытыраған.

Жаппай ұжымдастыруға дейін біздің ел Есіл өңірінде қыстап, жазғы жайлауын Жаманкөлде өткізіпті. Бұл ара Есілден 120-150 шақырымдай жер, осы далада Қабай-Тұяқ жұбы жазылмай бірге өсіп, біте қайнаған екен. Бірақ ұжымдастыру, кеңес үкіметіне бағындыру, кедей мен байды теңестіру науқаны күшейген кезде ел үшке бөлініп кеткен. Бірі Жаманкөл жайлауында (Айыртау ауданындағы Қарағаш ауылы), екіншісі Бөріліде (Шал ақын ауданындағы Неждановка селосы), үшіншісі Есіл қойнауына қоныс салып, табан тірейді. Қабай руынан бұл күндері басқа жерлерде тұратындары да аз емес. Атап айтқанда Шал ақын ауданының Алқағаш ауылында, Қорған облысының Макушино селосында, Түмен облысының Есіл ауданында т.б. жерлерде тұрып жатқандары да жеткілікті. Ашаршылық пен қуғындау кезеңдерінде әкелеріміз Қызылжар маңында, шойын жол бойында тұрып, күндерін көрген. Заман түзеліңкіреп, ел есін жинаған кезде қайта елге оралған екен.

Біздің ауыл көпке дейін «Бостау ауылы» деп аталған, ол ескі карталарда осылай көрсетіліп келген. Ал, Бостау деген біздің аталарымыздың бірі. Оның арғы жағында Бадана-Бастау ауылы деп аталған көрінеді. Бадана менің ұлы атам, яғни менің атамның әкесі. Сөйтіп, менің аталарым құнары мол, малға да, жанға да жайлы, орман-тоғайы қалың, нәрлі Есіл бойын мекендепті.

Бадана ұлы атамыз елде атакты би болған мұрағаттарда мөрінің таңбасы табылды. 19 ғасырдың орта кезінде Көкшетау дуанының сайлауына қатысып, аға сұлтандыққа ұсынылады. Бірақ ол сайлауда Жылғараның баласы Мұса жеңіске жетіп, аға сұлтан болады.

Бадананың мөрі алты қырлы, небары сақинаның аумағындай ғана. Мүмкін сол мөрді сақина етіп қолына тағып та жүрген шығар. Мөрдің таңбасында «Бадана Мыңбай» деп жазылған. Мыңбай оның әкесі. Сол кездері кез-келген болыс, бидің мөрі бола бермеген, көпшілігі мөрдің орынына бармағының таңбасын басқан. Ал, Бадана атамыздың осал болмағандығы осыдан көрінеді. Билік құрып, би болу арғы атамыздан келе жатқан мұра екен.

Байлық пен билік атадан балаға жалғасқан мұра іспеттес құбылыс. Тарихи деректерге қарағанда Бадананың аталары да би болыпты, ал оның баласы – Шеген де (менің атам) билік құрған, осы төңірекке аты шыққан атақты адам екен. Ол кісі сол кезде аса ірі бай болмағанымен орта шаруадан жоғары ауқатты адам болған. Баданадан туған көп балалардың ішіндегі пысығы да, жөн білетін ақылдысы да осы Шеген екен. Би болып сайлануы да содан болар. Ол кісіден қалған мұраны көзім көрді. Тың және тыңайған жерді игеру науқаны кезінде (Кеңес Үкіметі тұсында, елуінші жылдардың орта тұсы) ауылдың қақ ортасында үлкен жел диірмен тұратын. Оны кезінде атамыз Жайлаубай деген ағайынға төрт өгіз беріп салдырыпты. Сол жылдары Саумалкөлден ағаш бөренелер тасып, сегіз бөлмелі үй салдыртыпты. Кеңес үкіметі орнаған алғашқы жылдары ауыл белсендісімақтары диірмен мен салдырған жаңа үйді, мал-мүлкін түгел кәмпескелеп, мемлекет меншігіне алып қойған. Бұл құлақтарды кәмпескелеудің екінші кезеңі (30 жылдар) болатын (бірінші толқын 28 жылдары өткен). Үйді бұзып 18 шақырым жердегі Дауымбай деген ауылға апарып, мектеп үйі етіп қайта орнатады. Содан бері сол ауыл – «Мектеп» ауылы атанып кеткен, бүгін де солай аталады (Есіл ауданында орналасқан). Марқұм атамыз Шеген көп жаса да өмірінің соңғы жылдары көп қуғынға ұшырайды, бай болған, би болған «нағыз құлақ» деп айып тағылады. Сол кезде ауруға шалдығып, қайтыс болады. Атамызды Көкаралға айдаудың «сәті» түспейді. Құлақтың баласы деп отызыншы жылдары менің әкем – Қадірәліні де біраз әуре-сәрсенге салады үкімет. Амалсыздықтан әкем қашып-пысып, қала маңында бойтасалайды.

Қала маңы деп отырғанымыз Қызылжардың маңындағы «Ауызтал» деген жер екен. Шешем марқұм айтушы еді: «Сен отыз алтыншы жылы осы Ауызталда тудың» – деп. «Ауызтал» деген жердің аты, онда қала шетіндегі шоқ-шоқ ағаштар, үлкенді-кішілі көлдер болыпты. Сол көлдердің ең үлкені Ақкөл екен, яғни бүгінгі «Белое» көлі, Белое селосы. Осы көлдердің жиегінде, шоқ-шоқ ағаштардың арасында Көтек, Маңқат, Шарбақкөл, Сарт, Байсал, Бәйімбет т.б. ауылдары болған. Олардың көбі кейін жойылып немесе орыс атына ауыстырылған.

Ақкөл мен қара шоқтың арасында аталған Ауызтал деген алаңда біздің Бәйімбет ауылы тұрыпты. Мұнда 18 ғасырда Ақтабан шұбырынды кезінде көшіп келген туыстар, яғни біздің аталарымыз, Сыр бойынан бүгінгі Азат стансасына қоныстанып, одан осы жерде кейін орын тепкен ағайындар екен. Оған қоса 20 ғасырдың отызыншы жылдары қуғын-сүргін көрген ағайындарымыз қосылады. Соның ішінде біздің үй және біздің ағайындарымыз болған. Сол жерлерді бүгінде байқасақ қала шетіндегі Жылу Электростансасы (ТЭЦ), аңдар фермасы, Белое,

Пеньково, Байсал, Тоқшын, Асаново елді мекендерінің арасы екен. Бұл жер ұжымдастыру кезіндегі қуғындалған адамдардың паналаған жері, күнкөріс мекені болған. Ағаш шаруашылығы, мал өнімдерін сату, шойынжол бойындағы жұмыс, сауда-саттық кәсібі т.б. күн-көріс көзіне айналыпты.

Менің әкем – Қадірәлі сауда-саттықпен айналысып, сонау Мәскеу мен Петербургтен мата әкеліп, кәсіп қылған. Вагондардан – вагондарға секіріп қашып жүргенде поездан құлап, бір қолын сындырып алғаны да бар. Сөйтіп, қуғын-сүргін науқаны басылғаннан кейін ғана біздің шаңырақ, яғни әке-шешеміз екі баласымен елге қайта оралады.

Бір Қойлы Атығай жігіті - Әбішев Кенжебек деген азамат маған Ауызталды тауын берді. Ондағы аталарымыз жатқан ескі зиратты көрсетіп, таныстырды. Жылу стансасынан шыққан судың осы зиратты бұзып шайып кететіндігін ескертіп, апаттан тоқтатып, үлкен ерлік жасаған адам Кенжебек болатын.

Тағдырдың тәлкегіне түскен атамыз бен әкемізді біз ешқашан естен шығармақ емеспіз.

Алдымен Аралға айдалудан аман қалған, өзі бай, ешқайда қашпай елде болған бір адам жөнінде айта кетейік. Ол өмір бойы Қызылжар қаласында тұрған Баймағанбет деген адам. Оны бай Баймағанбет, ал білетіндер сақау Баймағанбет деп атап кеткен. Соған қарағанда байлығы да болған, тілінің кемдігі де болған екені ырас.

Ол кісінің байлығын көрмесек те бергін келе (алпысыншы жылдардың басында) фундаменти тастан, бірінші қабаты қызыл кірпіштен, екінші қабаты (қиып қаланған) қарағай бөренеден салынған екі қабатты үйді көзіміз шалды. Бұл үй бұрынғы Сталин (кейінгі Интернационал) мен Амангелді көшелерінің қиылысында тұратын. Осы үй Баймағанбеттікі болғанымен кәмпескеленгеннен кейін әртүрлі қызметтер атқарған: Қызыл отау атанып түрлі саяси үйірмелер жүргізілген, Мағжан Жұмабаев та осы үйде болып, жастармен жұмыс ұйымдастырған дейді. Кейін қазақ орта мектебінің бір бөлімшесі іретінде бастауыш сынып оқушылары осы үйде оқытылған. Ең соңында (бұзылғанға дейін), сауда орынына беріліп, асхана, арақ-шарап, пиво ішетін орынға айналған.

Жер аударудың алғашқы дүмпуі өткеннен кейін, ілезде, Баймағанбет бар байлығын, үйін, мүлкін үкіметке өз еркімен өткізеді, сөйтіп еріксіз жер аударудан аман қалады. Екінші дүмпуде, тексере келгенде, сақау Баймағанбет Аралға айдаудан аман қалып, ақталады. Дегенмен, оның сайлауға қатысу құқығы жойылады, сондай шешім қабылданады. Иә, «мал бас садағасы» дегендей, аман сау құтылғанымен, өмір бойы тырнақтап жиналған дүние-мүлік бір сәтте жоқ болды.

Аралға айдалғандардың санатында Ысқақ әулеті де бар болатын. Атадан мұра болып қалған байлығы бар, отар-отар қойы, үйір-үйір жылқысы, өрістегі мыңғырған малы Есіл өзенінің оң қанатындағы Еңбек ауылы мен үлкен Тораңғұл көлінің аралығындағы ауқымды алқапта жайылып жатқан ел еді ертеде. Байлығы да мол, жері де кең бұл ағайынды-туыстардың сыйқы жыйымасыншы ғасырдың бірінші жартысында жаңа үкімет орнағаннан кейін бұзылады. Бұл елдің ертедегі қыстауы – «Айғай-Терек» деген жер (бұл бүгінгі Есіл ауданы Александровка селосының маңы), жайлауы – «Батпақ Көл» мен Тораңғұл көлі аралығын алып жатқан. Ал, Еңбек аулында, Ысқақтың ата қонысында, алғашында ұжымдық шаруашылық құрылады. Ежелден ырысты елдің Кеңес кезінде де жылқылары жарыста озып, бәйге алған, малы семіз, егіні бітік шығып, «Бай Еңбек» атанған ел еді.

Арал азабы Ысқақовтар жанұясын да жанап өтпеді, тура келді. Өткен ғасырдағы жиымасыншы жылдардың аяғы, отызыншы жылдардың басы мал-мүлікті тәркілеудің алғашқы толқыны болса, дәл осы кезеңге бұл шаңырақ және басқа ағайындары бірінші болып ілігеді, үйткені кезінде олар қуатты байлар еді. Мәселенің мән-жайына түсіну үшін, Аралдағы жағдайды көз алдымызға елестету үшін, ондағы болған қиыншылықты сезіну үшін алдымен Ысқақтың немересі Асқармен әңгімелестік.

-Асқар, Сіз Аралда туыпсыз. Тағдырдың тәлкегі шығар, атаңызды қудалап, әке-шешенізді жер аударып, туыстарыңызды тарыдай шашып, жан-жаққа таратыпты. Осы жөнінде сыр шертсеңіз.

-Ия, мен шет жерде – Аралда 1942 жылы туыппын – деді ол. – Біздің тұқым Аралға айдалғанда мен жоқпын, одан он екі жыл соң тудым. Атамды, әжемді көрмедім. Бірақ, әке-шешемнің бауырында, тәрбиесінде болған соң балалықпен ештеңені аңғармаппын. Өсе келе түсіндім мән-жайды. Теңіз жағасында еркін өстім. Бірақ, бұл менің туған елім еместігін кейін түсіндім. Менің елім Солтүстік Қазақстан, Еңбек ауылы екенін әке-шешемнен естідім. Олар бұл жерге өз еркімен емес, айдалып келгенін де кейін естідім. Атамның соңғы малын да, дүниесін де тартып алып, өзін және балаларын от басымен қоса жер аударыпты. Міне, содан табаны күректей 22 жыл өткеннен кейін ғана, яғни 1952 жылы елге оралыппыз...

Сонымен, Асқардан мән-жайды сұрай келе, біраз жағдайдың бетін аштық. Жер аударылғандар Арал теңізіне жөнелтіледі. Аталмашты отбасы ақыры Көкаралға келіп жетеді. Аралдан шығып кететін еш жол жоқ, қашып та құтыла алмайсың, үйткені теңіз қоршап тұр, бұл бұратылған үшкір сым да емес, майыспайтын темір тор да емес кәдімгі ұшы-қиыры жоқ су қоршауы.

Ысқақтан алты бала туады: Едрес, Мейрам, Зияда, Шайзада, Ерден, Зейнолла. Үкімет Ысқақ пен оның балаларын жазалап, қуғындайды, әуре-сарсаңға салып, Аралға айдады. Бірақ Ысқақтың

өзі вокзалға дейін барып, кемпірі екеуі поездан жасырынып қалып қояды. Содан кейін көп кешікпей қудалаудан құтыла алмайтындығын сезіп, Ресей жеріне, Батыс Сібірдің Кемерево, Краснояр, Томск қалалары жағына барып, өзінің аталас туысы Көшімбай балалары Зұлқарнай, Әбдіғапар, Қожахметке қосылып, сол жерге сіңісіп кетеді. Ысқақ елге келіп қайтыс болады, Қызылжарда жерленеді.

Ерден аурулық себепті айдаудан аман қалады, бірақ ерте дүние салады. Ал, Шайзада мен Зейнолла сотталады, оларды Новосібір қаласына апарды, содан Балтық теңізі жағалауындағы Беломор-Балтық каналына жібереді. Сол жерде уақыттарын өтеп елге қайтып оралады. Туыстарының бытырап, жан-жақта жүргенін естігеннен кейін Шайзада Кемеровоға барып, шыны зауытында есепші болып қызмет атқарады. Сол жақта ол да қайтыс болады. Ал, Зейнолла болса сонау Батыстан босанып келіп, елге тұрақтамай Аралға барып, сондағы туыстарына қосылады. Кейін елден топырақ бұйырған екен оған. Бір өкініштісі алда айтқанымыздай, Ысқақтың балалары Шайзада, Едірес, Зияда шет жерде жүргенде қайтыс болады, оларға елден топырақ бұйырмайды, бір-бірінің қабіріне топырақ сала алмайды.

Бұл отбасының үшеуі Мейрам, Зияда, Едірес сол айдалған жолы Көкаралға жетіп жығылады. Келісімен жергілікті бақылаушылардың-комендатураның қарамағына тіркеліп, қатаң бақылауға алынады, онда ит ұстаған солдаттар күзетеді. Бәрінің де құқықтары шектеулі, шет жерге шықпау, тапсырылған жұмысты тиянақты орындау т.с.с. мәселелер. Аралдың дөңінде биік мұнара – «Маяк» деген шам бар, ол тұманды күнде және қараңғы түнде жарқырап жанып тұрады. Оның қызметі өтіп бара жатқан кемелердің жағаға соғылмауын немесе аралды айналып өтуін бақылау үшін жарықтандыру.

Аралда туған Әлімбек Ысқақовтың әңгімесін, қысқарта айтсақ, мынадай етіп суреттеуге болады күнделікті тіршілікті.

Аралға анда-санда бірлі-жарымды, кіші-гірім кемелер келіп тоқтайды. Ал, күздің аяғынан (жер қатысымен) көктемге дейін (мұз ерігенше) кемелер мүлде жүрмейді. Жазда кемелердің келіп, тоқтағандағы мақсаты аралдағы адамдарға ұн, ауыз су т.б. қажетті заттарды жеткізу, ал қайтарда ауланған балықты артып алып, балық зауытына апарды. Бұл аралдарда бәрі балықпен айналысады, басқа кәсіп жоқ. Жұмыс өте ауыр. Әбдіжәміл Нүрпейісовтың Арал балықшыларына арнаған кітабы «Қан мен тер» деп аталуы да тегін емес сияқты. Жазда ауды қайыққа салып, суға түсіреді. Уақыты келген соң екі ұшындағы арқан арқылы ауды балығымен қоса жағаға тартып шығарады. Бұл жерде көбіне түйенің күшін пайдаланады. Қыста балық аулау қиаметтің қиаметі. Алдымен қатқан мұзды ою,

одан соң ауды суға сүңгіту, соңынан ауды балығымен тартып алу, бәрі де оңайлықпен бітетін іс емес.

Жазда ауланған балықты сақтау үшін алдымен оны тұздайды, одан соң кептіреді, жәшікке, не бошкелерге салып жер астындағы арнайы қазылған үңгір-мұздатқышқа салады. Ол үңгірдің ішкі қабырғалары қыста ойылған мұзбен қаланады. Сөйтіп, жаз ауланған балық кеме келгенше осылай сақталады да, кеме келген соң оған артып жөнелтіледі.

Сайып келгенде, Аралда балық аулау жер аударылған адамдардың ғана қолынан келетін іс, солардың арзан күшімен ғана бітетін жұмыс екенін түсіну қиын емес. Көкаралға көшіп келгеннен кейінгі өмір бірқалыпты, сол қиыншылық, ауыр қалпында қала береді. Әйтеуір, ол жерде «байсың», «құлақсың» деп ешкім көзге түртпейді, үйткені бәрінің (мұндағылардың) дәрежесі де, тұрмыс-жағдайы да бірдей, ел-жұртынан айрылғандар, қуғынға ұшырағандар.

Ал, олардың баспаналары да айтарлықтай емес еді. Қабырғалары балшықтан соғылған, құмға белшесінен батқан, ұзынша келген аласа барақтар, шатырлары тайпақ, есік-терезелері тар үйлер. Бұндай үйлердің ауасы да таза болмайды, денсаулыққа да зиян екені белгілі. Ішер тамақтың тапшылығы, киерге киімнің (әсіресе қыста) жетіспеуі, ауа райының қолайсыздығы бәрі де адам денсаулығына кері әсер ететіні сөзсіз. Мәселен, тамақ жөнінде айтатын болсақ, күнкеріс қурылған балық, кептірген балық, суға пісіріп, сорпаланған балық бәрі де, әйтеуір, күнкөріс үшін талшық ету.

Міне, Аралда болғандардан естігеніміз осындай. Ысқақовтар тұқымы көшіп, Аралдың оңтүстігі Үшсай деген жерге ауысады. Бұл Өзбекстанның Қарақалпақ автономиялы Республикасының жері болатын. Үшсайда да тұрмыс өзгере қоймайды. Тек, аудан орталығы Мойнаққа жақындайды. Онда мектеп бар, мектепте интернат бар. Оқу жасындағы балалардың, аз да болса білім алуына мүмкіндік туды. Мұнда бала бақша жоқ. Ал, жер аударылғандардың жанұялары балалы болды, ол балалардың көпшілігі осында – Аралда туды. Олар қай тілде оқимын десе де мүмкіндік алды. Үйткені, Мойнақта қазақ, орыс, өзбек мектептері ашылады, оған қоса әр мектепте шет тілдері де оқытыла бастайды.

Сөйтіп, уақыт жылжып өтіп жатады, жастар қалып, кәрілер кетіп, жас нәрестелер көрініп, өмірге келіп жатады. Бәрі де заңды құбылыс. Ысқақовтар ұрпағы отызыншы жылдардан бастап қуғындалып, елуінші жылдардың басында (1952) ғана елге – туған жерге оралады. Бұл табаны күректей 22 жыл. Кәрілері дүние салып, жастары марқайып, Аралда туғандары ер жетіп елге келді.

Петровка селосында (Есіл ауданы) тұратын 90-нан асқан көнекөз қария Нұғман Садуақасов былай дейді: «Ысқақ әулеті маған бөтен емес, аталаспыз. Оның арғы аталары сасыған бай болыпты. Сол байлық жаңа үкімет орнаған соң құмға сіңген судай жоқ болды.

Ысқақтың қолында отызыншы жылдары байлық болған жоқ, бәрі кәмпескеленді. Дәл отызыншы жылы бұларды қуғын-сүргінге ұшыратады деп ойламадық. «Не шықса ағайыннан шығады» демекші, оларды көрсетіп, айдатқан өз ағайындары болу керек. Мен ол кезде балауса бала-жігіт едім, көп нәрсені аңғармадық. Ал, Ысқақ болса сол кезде алпысты алқымдаған адам еді...»

Иә, Нұғман ақсақалдың әңгімесі шындыққа жанасады. Тіс жарып басқа ештеңе айтпады. Ұмытқан болуы керек.

Арал азабын көрген бұл жанұя жазықсыз жазаланғандығын айтып және сол мойынға еріксіз ілінген кінә алып тасталсын деген арыз-шағымдарын айтып, талай жерге, сонау орталық – Мәскеуге, Сталиннің өзіне дейін хат жазады. Ақыры, яғни, қырқыншы жылдардың аяғында, елуінші жылдардың басында еріксіз жер аударылғандар ақталып, бас-бостандығын алады, сөйтіп елге оралады.

Ысқақовтар әулетінде алты бала болды дедік. Олардың тағдыры қалай болды? Соны қысқаша баяндап өтейік.

Ысқақ Атығайдың бір тармағы Құдайбердіден тарайды. Арғы атасы Ырсай, бергі атасы Медет, Шоқыдан туған. Осы тұқымға ағайындас Сұраған Қапаров деген азаматтың жазған шежіресі бойынша алынды. Ысқақ қуғын-сүргінге ұшырап жүріп, елде қаза тапты дедік. Оның балалары: Едірестен Рахманберді, Дәметкен деген балалар туады Үшсайда. Рахманбердіден Аралда төрт бала туады, бәрі де ер жетіп, қызмет атқарады. Едірес өзі Аралда қайтыс болады. Зиядадан Аралда бес бала туады: Аралбек, Әлімбек, Арыстанбек, Асқар, Күлән. Соңғысы төрт жасында ауырып, Аралда қайтыс болады. Зияда да Аралда дүние салады. Шайзада Кемеровода қайтыс болды, артында Сейілбек деген бір баласы қалды. Ерденнен Сабыр деген бір ұл қалды, елде ертерек қайтты. Бұл төртеуінде де немерелер баршылық, ал соңғы екеуі Зейнолла мен Мейрам шеттен елге оралды, елден топырақ бұйырады бірақ арттарында ұрпақ қалмады.

* * *

Аралдан алшақтап, оған барса да тәсілін тауып, қашып шыққан екі отбасын толығырақ айта кетейік. Олар Мұхамедқали мен Көшімбай шаңырақтары еді. Бірі Керей, бірі Атығай руларының ұрпағы болса да алыс-берістері бар құдандалы адамдар болатын. Алдағы аталған Ысқақ жанұясы мен Көшімбаевтар бір ел, бір ата жақын туыстар (екеуі де Атығай). Аталған үшеуі бір-бірінен жұптарын жазбай, аралас-құралас жүріп жатқан адамдар еді. Соңынан қуғын-сүргінге ұшырап, тарыдай шәшіліп тымтырап кетті. Тағдыр оларды тағы да Аралда және Ресейде тоғыстырды.

Мұхаметқали 35 жасында би болған. Орта шаруадан жоғары, белсенді, беделді адам, кезінде патша үкіметінен медаль, шекпен алған дейді.

Мұхаметқалидан Мәжит, Уәлит, Қабдірашит деген балалар туады. Еріксіз жер аударылғандар санатына осылар кіреді. Ал, олардан туған балалар Ресейде туып келгендер. Мәселен, Мәжиттен Бексұлтан, Қуаныш, Әнуарбек, Тауфық дегендер туады. Уәлиттен Зияда, Есләм, Күлшара, Күлизат, Күлбара туады. Қабдірәшиттен Сапарбек, Әлібек туады. Осының ішінде Мәжит сөзге шешен, арабша сауатын ашқан, оң қолынан өнер тамған шебер атаныпты. Уәлит те одан қалыспаған сауатты, өнерлі жігіт болған екен.

Мәжит пен Қабдірашит 1929 жылы жанұяларымен бай, би балалары деп Көкаралға айдалады. Аралға барған соң, одан қашудың амалын қарастырады. Жергілікті жердің балықшыларымен танысып, қоян-қолтық ымыраласып, солардың көмегімен қайыққа отырып қашып шығады. Әрине, қашқындарды тегіннен-тегін теңізден алып шыққан жоқ шығар. Алтын беріпті деген алыпқаш сөздер де болыпты, мүмкін солай да болған шығар. Бірақ кім оны тексеріп жатыпты. Теңізден шыққаннан кейін бұл жанұя түйе жалдап, ел жаққа беттейді. Құмды, шөлді жерлерден өтіп, бейнет көреді.

Бұл жерде Көшімбай әулетін ажырата кетейік. Көшімбайдан Зұлқарнай, Әбдіғапар, Қажохмет туады. Бұлар да қуғын-сүргіннің қармағына іліккен адамдар. Зұлқарнайдан Нұрахмет, Жанахмет туады. Әбдіғапардан Сұраған, Төлеген, Тұрғын, Ендіғой, Ғалия туады. Қажохметтен Тұрсынбай, Амандық туады.

Көшімбай шаңырағының тағдыры Мұхаметқали шаңырағымен бірдей, көрген қорлығы да, бейнеті де бір-біріне ұқсас. Әбдіғапар, Қажохмет, Зұлқарнай 1929 жылы Аралға жер аударылады. Бірақ Зұлқарнай жасырынып, Қызылжарда қалып қояды. Алдымен оларды қаладағы орыс шіркеуіне қамайды, содан вокзалға әкеліп поезға отырғызады, ақыры Аралға жеткізеді. Аралға келгеннен кейін ондағы жалпы жағдаймен, тәртіппен таныса бастайды. Жағалай қоршау, солдаттар қалталарды, сұмқаларды тексеріп артық заттарды, сүрленген еттерін т.б. тағамдарын алып қалады. Тау-тау болып үйіліп жатқан құм, аздеп жел үрлесе аузың, мұрның, құлағың құмға толады. Келген халық ұзын-ұзын, аласа барақтарға тығыздалып орналастырылады. Әбдіғапар мен Қажохмет балықшы болып орналасады. Тұрмыс төмен болса да үйдегі әйелдер балықтан түрлі тағамдар (сорпа, бесмармақ, қурылған балық) жасап жанұяны мезгілімен тамақтандырады. Әйтеуір, балықты талшық еткен халық аштыққа ілікпейді. Зұлқарнайдың пысықтығына таң қаласың. Екі інісін соңынан іздеп барып, Аралдан аман алып шығады. Жолына қанша ақша жұмсады, қалай алып шықты, қанша шығын шығарды ол жағы беймәлім. Дәл осы сапарда қайғылы бір уақиға болады.

Әбдіғардың әйелі жас босанып, яғни Сақыпжамал, түйе үстінде Сапария қызымен отырады. Түйе тұрарда алдымен артқы аяқтарын көтереді де, соңынан алдыңғы аяқтарын көтеріп тұрады екен. Сол кезде қолда отырған Сапария қыз лықсып кетіп, түйенін мойынына ілігеді де жиырылған мойынның арасында қысылып қалады. Сөйтіп, жас нәресте сәби көп кешікпей дүние салады. Одан кейін көпшілік жолда – ұзақ сапарда жаяулап-жалпылап, шаршап-шалдығып, жасырын тасаланып, сонау Оңтүстіктен Солтүстікке – елге жетеді. Бірақ елде де тыныштық жоқ, қудалау әлі басылмаған. Ағайынды жігіттер енді Ресейге жол тартады. Алдымен Мәкөшінге, одан кейін Кемеров жеріне жетеді. Осы жерде Көшімбай әулетімен, одан кейін Ысқақ балалары Шайзадамен, Зиядамен кездеседі. Бірі жылқы зауытына, екіншісі Чернильщикова шыны зауытына орналасып, күн көрістің қамына кіріседі.

Қазақстаннан келген көшпенділер үшін қолайлы жер өндірістің шоғырланған жері – Кемеров қаласы болатын. Онда көптеген азот т.б. зауыттар, көмір шахтылары бар, оған көптеген жұмыс күші-жұмыскерлер қажет еді. Осыған орай жұмыс іздеп босып жүрген адамдар Кемеровке келіп жұмысқа орналасады. Шахталардағы көмірді вагоншіктермен жылқы малының көмегімен тасыйды. Шахтаның іші қараңғы, ал жылқылар далаға шықса көздері көрмей соқыр болып қалады. Сондықтан оларды жиі ауыстыруға тура келеді. Шахталарда жылқы бағатын арнайы жылқы базалары болған. Біздің Қазақстаннан барған қазақтар, бурят, моңғол елдеріне барып, шахталарға керек жылқыларды сатып алу жұмысымен айналысқан.

Ал, Мәжит Мұхаметқалиұлы бұл жерде жеңіл рессорлы арбамен, қыста әшекейлі кәшәуа шанамен зауыт, иә шахта басшыларын тасыған екен.

Сол маңда – Чернильшиковте шыны зауыты үзбей жұмыс істеген. Зауыт өнімі – шыныны Томск қаласына жазда су қатынасы-баржымен жеткізіп тұрған, ал қыста ат шанамен тасыған. Осы жұмыстардың басы – қасында болған жерлестеріміз Мұхаметқали, Көшімбай, Ысқақ ұрпақтары еді. Томск үлкен қала емес, бірақ соғыс жылдары жараланған солдаттарды емдейтін – госпиталь болған. Осы кезде Көшімбай ақсақал, Ғазиза апай, Молдахмет т.б. қайтыс болып, олар Том өзенінің арғы бетіндегі татар-мұсылмандар зиратына қойылады.

1942-1945 жылдар аралығында Черепанов стансасынан бастап ұзындығы бес жүз шақырымнан артық шойын жол құрылысы басталады. Осы жұмыста да алда аталынған ағайындар қатысады. Әр адам өзінің атымен күніне белгілі мөлшерде құрылыс материалдарын тасиды, әсіресе балшық әкелінеді. Ақыры жол бітеді. Енді олар Белоярскіге көшеді, бұл Барнауыл қаласының маңы. Мұнда оншақты жанұя өздеріне балшықтан, шымнан үйлер-баспанасын, мал қораларын жасап алады. Бау-бақша өсіріп, одан

түскен өнімді поезбен Барнаул қаласына апарып сатады. Дәл поездан түсісімен мата иіру комбинаты қарсы алдыңнан шығады. Оның жұмыскерлері тамақ өнімдеріне өздерінің маталарын айырбастайды. Ол матадан кәстөм, пальто, жұмыс киімдері тігіледі. Осындай сауда-саттықпен біздің қазақтар әжептәуір кәсіп қылған.

Ал, үйдегі әжелер мен апалар осы киімдерді, қолдан тоқылған шұлық, қолғап т.б. қала базарларына апарып сатып отырған. Осылай жаппай, жанталас құмырсқаша қимылдап еңбектену нәтижесінде аш, жалаңаш болмапты, әжептәуір ел қатарлы күн көреді. Ерлердің қолы бостары, не жұмыстан босаған кездерінде жазғы маусым, шілде, тамыз айларында қолшалғымен шөп шабады. Өзен мен көлдер жиегіндегі қалың өлең шөп жақсы мал азығы. Қыста сол шөпті шаналарға артып, Обь өзені үстімен Барнаул қаласына тасыйды, соны сатып, ақша табады, кәсіп қылады. Өзеннен өтіп, жарқабаққа көтерілгеннен кейін шанадағы шөпті аударып, қайта артады. Мұндағы мақсат, басылған шөпті қоқайтып көрсету, кейде екі шанаға бөліп артады. Бұл да бір сауда-кәсібінің әдісі болар. Үлкендер ауыр жұмысқа бармаса да ат соқасымен әр үйдің бау-бақшасының орынын жыртып беріп, пайда тапқан.

Қалың тайга жерінде жерлестеріміз ағаш шаруашылығымен де айналысқан, тер төгіп еңбек еткен. Ресей жерінде көшіп-қонып жүрген ағайындар 20 жыл өткесін, елуінші жылдардың басында елге Қазақстанға орала бастайды. Мал-мүліктерін сатып, тек жылқыларын жегіп, ат-арбамен қозғала бастайды. Балалар мен үлкендер поезға отырып, Қызылжарға келеді, ауыр жүктерін тауар вагонына артады. Сөйтіп, елге оралып, көпшілгі Қызылжардан орын тебеді. Ысқақ, Мұхаметқали, Көшімбай тұқымдары, олардың балалары, немерелері, кейін шөберелері елге келіп сіңісіп, еш қорқынышсыз бақытты өмір сүріп, отанына қызмет атқарып жатыр. Көбі жоғарғы, не арнаулы оқу орындарын бітірді, абыройлы қызмет атқаруда, олар, әртүрлі мамандықтардың иесі.

Иә, кәрі кетеді, жас қалады дегендей біздің аталарымыз кетті. Бірақ, олардың біразы қуғындалды, қасірет шекті. Еңбек ауылынан алда айтылған жапа шеккендер үшін (баяғы Айғай-Теректегі) ел азаматтары (оның ішінде Сұраған Әбдіғапарұлы да бар) бірігіп, ескерткіш құлпытасын орнатты, ас беріп, құран оқытты.

Шет жердің дәмін татып, қыйындықтың ауыртпалығын арқалаған алдағы үш ағайынның балалары шет жерде зардап шегіп, немерелері шет жерде туып келген қандастар еді. Алдағы аталып кеткен, шет жерде өмірге келген Тұрғын, Ендіғой, Сұраған, Әлібек сияқты азаматтар әкелерінің аталарының көрген қасіретін бұл күндері айтып отырады. Біраз тарихи деректерді және шежірелерді солардан алдық.

Арал теңізіне айдалғандар әр-түрлі ұлттардың өкілдері болған. Мәселен мына екі орыс жанұяларының тағдырлары бір-біріне ұқсас. Не үшін бізді Аралға апарды? – дейді Болдырева В.Ф. мен Алексеева З.И. деген екі орыс әйелдері.

Болдырева Валентина Фоминична – кәмпескелеу кезіндегі жайтты былайша суреттейді:

-Біз әке-шешеден алтау едік. Асып кеткен байлығымыз да жоқ, орта шаруа болатынбыз. Жерге егін егіп, картоп пен жеміс отырғызып күн көрдік. Мал өсірдік, көп емес, жалғыз бірер сиыр мен бірнеше қойымыз болды. Аталған жұмыстарды ешкімнің көмегінсіз (жалшы болған жоқ) жанұя мүшелері бірігіп атқардық. Егін ору, оны соғу, шөп шабу, сиыр сауу бәрі де қолмен жүргізілді, себебі техника жоқ. Тіпті сүт салатын (қаймақ айыратын) машина да болмады. Ал, тұрағымыз екі бөлмелі үй: қонақ және кіреберіс бөлмелер. Онда әке-шешеміз төсағашта жатады, қалғандарымыз сәкіде жататынбыз. Үй жихазында көзге іліп аларлық дүние де шамалы: стол мен сандық, ескі көрпе мен жастық қана. 1930 жылы бізді «Құлақ» – «Байлар» деп мал-мүлкімізді тәркіледі. Одан соң әкем – Болдырев Фома Владимирович пен шешем – Болдырева Александра Назаровнаны алты баласымен қоса жер аударды.

Иә, бұл жанұя алғашында балаларымен бақытты өмір сүріп, адал еңбегімен, күнkerіс күйбелеңімен жүріп жатады. Олардың тұрағы Алматы облысы Еңбекші қазақ ауданындағы Түрген селосы болатын. Отызыншы жылдардың дүрбелеңі Болдырев отбасын да шарпып, Арал теңізіне бір-ақ апарды. Жолшыбай атпен, товар вагонымен, жаяулап көп бейнет көріп, Қызыл-Орда облысының Арал қаласына жетеді. Бас еріктері «канвойда», бақылауда болыпты. Жолға шығарда артық зат алғызбайды, төл құжатқа да ұлықсат етпейді.

Арал теңізі жиегіне келгеннен кейін оларды қаладан шығарып, балшықтан жасалған жалғыз терезелі ескі жер үйлерге орналастырады. Біріңғай, біркелкі, бір-бірінен айнымайтын сұқпатсыз жүдеу үйлер, ауласы тікенек сымдармен қоршалған. Қоршаудың төрт бұрышында төрт қарауылшы солдаттар мылтығымен, иттерімен күзетіп тұрады.

Тұрмыс жағдайды айтып жеткізу одан да қиын: әр үйдің ауасы жеткіліксіз, таза емес, халық тығыз орналасқан, жататын жер санитарлық талапқа сай емес, нанды кезекпен қаладан әкеліп тұрады (оның өзі өлшеумен беріледі), ішетін су бөшкемен әкелініп ыдысқа өлшеп құйылады, монша да әрдайым бола бермейді, анда-санда қалаға апарды. Нәтижесінде көп адамдар ауру болып, көпшілігі қаза болады. Аман қалғандары тіршілік жасап балық аулайды, қамыс жинап, қысқа дайындалады. Жаз айларында Қу Арал, Барса Келмес,

Қамыс Лабаш аралдарына барып ауыр жұмыстарды атқарады. Қыста тоңып, үсіп өлген немесе мұз ойылып суға кеткен адамдар да аз болмаған.

Кейін лагерде жаңа үйлер салынады, әр жанұяға бөлек бөлмелер бөлінеді. Бөлмелер керосин шамымен жарықтанған. Мектеп үйі салынып, балалар оқуға алынады. Ересектер сауатсыздықты жою класында оқиды. Соңғы кезде мылтықты күзетші қойылмайтын болады, қоршау сымы жойылады. Тек ересектер комендатураға барып мезгілімен белгіленіп отырған.

Осы азап сапарында бір ұлы – Леонид соғысқа аттанып, қаза табады, екі ұлы сүзек ауруынан қайтыс болады, қалған бір ұл мен екі қыз аман есен әке-шешесімен 1955 жылы елге оралады, яғни Алматыға жетеді.

Міне, қарапайым орыс отбасының тағдыры осылай болды.

Алматының тұрғыны Алексеева Зоя Игнатьевна (1925 жылы туған) өзінің балалық шағын үлкен қынжылыспен еске алады. Отызыншының дүрбелеңінде бұл отбасын да Аралға айдады. Малы, жері бар, ауқатты шаруа деп бәрін тәркілеп, жандарын жер аударады. Жанұяда алғашында жеті адам болыпты, бір ұл, екі қыз, олардың әкесі мен шешесі, ата мен әжесі. Поездың вагондары тауар артатын, немесе мал тасыйтын жабық қараңғы вагондар. Сөйтіп, осы вагондарда отырып, бірнеше күн, бірнеше түн азап көріп, Арал теңізіне жетеді. Алғаш Көкаралда, одан соң Аван түбегінде, соңында Арал қаласында тұрады.

Зоя Игнатьевна Аралға келгенде алты жасар қыз екен. Сым қоршау, әскери күзет, комендатура бәрі де есінде қалыпты. Аштықтың, жоқтықтың, суықтықтың зардабын басқалармен бірдей көреді. Күніне жан басына берілетін 200 гр. нан (үлкендерге 300гр.) талшық етуге жетпейді, балық және оның сорпасы арқылы ғана жансақтайды. Соғыс басталғаннан кейін ерлер әскерге алынады. Сол ауыр сапарда сіңілсі, шешесі, ата мен әжесі қайтыс болады. Содан қалғандары 1945 жылы елге оралады.

* * *

Дүрбелеңнің дүбіріне іліккендер не бай, не колхоз құрылысына қарсы, не алаш партиясының жақтасы деп айыпталды. Әйтеуір, қандай жала болсын иә атылды, иә сотталды, иә еріксіз жер аударылды. Осы бір қиягер саясаттың салдарынан Бүйрекбаевтар отбасы да ойсырата опық жеді. Жер аударылды. Әйтеуір жоғарыда аталған айыптың біреуі тағылды, мүмкін соңғысы – алаш партиясының сыбайласы болар.

Бүйрекбаевтардың ата қонысы облысымыздың бұрынғы Преснов ауданы (бүгінгі Жамбыл ауданы) № 1 ауыл – Тайқұрт деген елді мекен болыпты, бүгінде оның аты да, орыны да жоқ. Ерлі-

зайыпты Ақжан мен Рахила Бүйрекбаевтар, шиектей бес баласымен (Сәлік, Сәркен, Бижамал, Ғабит, Сәбит), әлі қыстың ызғары басылмай тұрғанда, наурыз айының ішінде, өгізге жегілген шанамен Қызылжарға қарай жол тартты. Жалпы бұл отбасында жеті бала болған. Олардың ең үлкен баласы Баттал деген Петербургке барып, дәрігерлік институтта оқып-жүргенде фани дүниеден өтеді, ал одан кейінгі Мәлік дегені елде қалады. Бір үйден қопарыла көшкен жеті жанның тағдыры қалай болды? Көшу-қону әрқашан оңай іс емес. Ал, еріксіз көшу, одан да қыйын, барлы-жоқты дүниесін артта қалдырып, қара бастарымен сапарға шықты.

Қызылжарға келген соң шойын жол вокзалында кәдімгі жабық, мал немесе тауар тасыйтын вагондарға отырғызып алып кетеді, содан Арал қаласына бірақ жеткізеді. Поездан түскен, айдалған адамдарды ауласы темір сыммен қоршалған, бірнеше аласа, ұзын барактарға орналастырады. Қоршаулар бұрышында иттер мен солдаттардан күзет қойылған. Үйлердің ластануы, ауаның бұзылуы тамақ пен киімнің жетіспеуі бәрі де келген халықтың ден-саулығын төмендетпей қойған жоқ, ақыры оларды ауруға шалдықтырады, өлім көбееді. Осы жолда Бүйрекбаевтардың Сәбит, Ғабит деген балары кенеттен ауырып, қазаға ұшырайды.

Көктем келіп, теңіз мұзы ерігеннен кейін кемелер қозғалысы басталады, бұларды Құланшы балық зауытына ауыстырады. Осы жерде бәрі де балық аулау, балық өңдеумен айналыса бастайды. 1934 жылы халықтың көпшілігі, әсіресе жұмысқа жарамдылары Қарақалпақтың (Өзбекстан) Мойнақ деген аудан орталығына көшіріледі. Дегенмен, жер ауып келгендер әлсін-әлсін комендатураның бақылауында болады.

Ақжан Бүйрекбайұлының балаларының тағдыры қалай болды? Мәлік пен Сәркен Ұлы Отан соғысына қатысты, бірақ Сәркен соғыстан оралмады. Ғабит, Сәбит деген балалары жолда қайтты дедік. Бижамал деген қызы Аралда Әбдіжәмил Нүрпейісовтің жақын туысы – Бекмурзин дегенге тұрмысқа шығады. Ақжанның өзі елде 1953 жылы қайтыс болады, ал оның жұбайы Рахила 1955 жылдары дүние салады. Олардың Сәлік деген баласы ұстаз, көп жылдар оқу орындарында еңбек еткен, 1936-1943 жылдар аралығында Аралда бір орталау мектептің директоры қызметін атқарады. Одан кейін әскерге алынып, соғысқа қатысады. Соғыстан кейін туған жерге оралып, өзінің педагогикалық жұмысын жалғастырады. Бұрынғы Соколов ауданының бірқатар мектептерінде директор болып қызмет атқарды. Содан зейнеткерлікке шығып, 1999 жылы өмірден өтті. Сәлік Ақжанұлының артында төрт-бес ұл-қыздары қалды. Гүлзира, Асқар, Амангелді, Уәлихан, Ғалихан. Олардың Гүлзира, Асқар, Амангелді дегендері Аралда туып келгендер. Бәрі де білімді, белгілі азаматтар болып шықты. Мәселен Асқар – юрист, Ғалихан бүгінде аудан әкімінің орынбасары, Гүлзира – педагог т.с.с.

Сәліктің Әбдіжәміл Нүрпейісовке жазған бір хаты қолымызға түсті. Хаттың мазмұны қысқаша мынадай: - Құрметті Әбдіжәміл, осы хатты жолдап отырған құдаңыз Сәлік, делінген хаттың басында. – Алланың жәрдемімен науқасымнан айықтым. Біз Қызылжардан 60 шақырым қашықтықта тұрамыз. Мұнда кіші баламызды сағалап келіп едік, шүкіршілік бәрі де ойдағыдай болып шықты. Дегенмен, жас ұлғайған сайын ыңқыл-сыңқыл көбее түсері сөзсіз. Ал, Сіздердің амандықтарыңызды теледидардан ғана естіп тұрамыз, басқа байланыс бізде жоқ-қой. Әсіресе, Ұлы Абай жөніндегі теледидардан сөйлеген ұлағатты, тамаша сөзің бізде үлкен әсер қалдырды. Ал, Әбе – құда, абыройың да, дәрежең де бүкіл елге тарары, біз Сені мақтан етеміз! Өткенде бір сөзіңізде келіп қалармын сіздерге деп едің, келмедің. Егер келіп қалсаң менің де төбем көкке көтерілер еді, сол арқылы менің кейбір шешілмей жүрген проблемаларым, мәселен пәтер жайы жергілікті жерде де шешіле салар еді ғой. Сенің бір ауыз сөзің үкімет басшыларына да өтері сөзсіз. Қартайғанда қаладан (Қызылжардан) кемпірім және бір немерем үшеуімізге шағын, жайлы пәтер болса деймін. Дәрігерге көрінуге, тыныш өмір сүруге қолайлы болар еді.

Алда денің сау болсын, творчестволық табысың молая берсін, дәрежең шарықтай берсін демекпін, қымбатты құда!

Сәлеммен Сәлік. 3.08.1995ж.

Иә, Сәлік Ақжанұлы өзінің, туыстарының, әке мен шешесінің отызыншы жылдары заңсыз қудаланып, еріксіз жер аударылғандығы жөнінде көп ізденеді, көп шағымданады. Соғыстан кейінгі жылдары бұл отбасы босанып, ақталып елге оралады. Бірақ Құқық қорғау орындарынан қайтсе де ақталды деген шешім бертінге дейін болмайды. Тек 1996жылдың 15 қаңтар айында Қазақстан Республикасы прокуратурасы мен Солтүстік Қазақстан облысы прокуратурасынан ақталды деген анықтама қағазы түседі.

Онда Бүйрекбаев Сәлік Ақжанұлы 1916 жылы Солтүстік Қазақстан облысы, Преснов ауданындағы № 1 ауылда (Тайқұрт елді мекенінде) туған делінген. Осы жерде әке-шешесін және басқа туыстарын Қарақалпақ автономиялық республикасының Мойнақ ауданына еріксіз жер аударылған. Қазақстан Республикасы заңының 3 бабына сәйкес (14.04.1993ж.) бұл отбасының жер аударылуы заңсыз деп табылып, ақталды делінген.

Қол қойған 1 класты заңгер, бөлім аға прокуроры Л.С.Голицкая.

Бұндай шешім алдымен Петропавл халық сотында қаралып (19.12.1995), Бүйрекбаевтар заңсыз қуғындалып, еріксіз жер аударылған деп табылады, сөйтіп ақталып шығады.

Иә, талай тағдырлар заңсыз жапа шекті-ғой сол заманда.

* * *

«Егемен Қазақстан» газетінің тілшісі Өмір Есқалидың «Захар Андреевич» атанған Зағыпармен сұхбаты жайында.

Зағыпар Байқуанышев ақсақал араға ширек ғасыр салып туған жерге оралуын пшенеге жазған тағдырдың ең үлкен сыйына санайды. Осы уақыт ішінде көрмеген теперіші қалмаса керек.

Зағыпар қария әңгімесін былай бастаған еді.

-Алдымен әкеміз 1930 жылы мал-мүлкі тәркіленіп, Қызылжар қаласы маңындағы Затон деген жерге қара жұмысқа айдалыпты, - деп бастады әңгімесін 84 жастағы қария өткен тарихтың жұрнағын барынша көз алдымызға елестетуге тырысып. – «Байдың тұқымы» деген жазықсыз жала жауып, бір ауыз сөздің құрбаны болып кете барған. Ақыры күйікке шыдай алмай сол жылы бар-жоғы 54 жасында көз жұмды. Зираты облыс орталығындағы демалыс саябағының ішінде. Әлдеқашан жермен жексен болған. Баласы Нұрхан, елге белгілі Абылай қажы үшеуі қатар жатыр.

-Сосын зобалаң отбасымызға туды. Шешем Жәмиланы, бауырларым Баязит, Нұрмұқанды және тоғыз жастағы мені бір түнде тұтқындап, шалғай аудандардың біріне алып келді. Қу далада тұрғызылған барақтардың біріне әкеліп қамады. Ағам Оразбай іш жаққа кетіп қалып, қамаудан аман қалды. Мұнда қой құсап тоғытып жатқандары - өңкей ауқаттылар. Солардың бірі – Тәштиттің Хамзасын, оның балалары Меден мен Сайранды шешем жақсы танитын болып шықты. Меден осыдан он жылдай бұрын қайтыс болды. Керемет жақсы кісі еді. Жасынан аурушан болғанына қарамастан, осында бригадирлік қызмет атқарды. Тілмен айтып жеткісіз сол бір зұлмат кезеңнің тірі куәгері – мен ғана. Шешем 300-ге жуық отбасы қолдан жасалған зорлық-зомбылықтың, аштықтың құрбаны болды деп айтып отыратын. Оның шет жағасын өзім де көрдім. Тұрған жеріміз «Байқала» деп аталғанымен (сірә, өңкей ауқаттыларға қарап осылай аталып кетсе керек), аштықтың азабын әбден тарттық. Үкімет тарапынан тамақ берілмейді. «Өлмесең - өмірем қаптың» кебі. 10-15 күнде маңайдағы ауылдарға қол жайып, қайыр сұратуға жібереді. Қашып кетпесін деген ойлары шығар, бала-шағаны алып қалып, үлкендер ел кезіп кетеді. Адамдар аштықтан бұратылып, шыбын құсап қырылып жатты. Арам өлген малдың етін жеуге мәжбүр болдық.

Ауызекі тілде «Байқала» аталғанымен, белгілі өлкетанушы Дәстен Баймұқановтың айтуынша, мұндай уақытша қамау лагері Қызылжар өңірінде екеу болыпты. Бірі – Мағжан Жұмабаев ауданында, біз сөз етіп отырған Тимирязев ауданында орналасыпты. Бұл жерді әу баста Троицк, Шадрин, Екатеринбургке дейін мал айдап, ондаған дүкен ұстаған Көшке деген бай мекендепті. Оған қатысты құжаттарға көз жүгіртсек, Төңкеріс ауданының II ауылы-

ның еңбекшілері Тұрлығұлов Көшкенің ауылдағы кедейлерді қанап, еңбегін жегенін анықтап, мал-мүлкін тәркілеуге, өзін жер аударуға үкім шығарған.

Дәстеннің деректеріне сүйенсек, 1928 жылғы 27 тамызда ҚазКСР Орталық атқару комитеті мен Халық комиссарлары кеңесі «Байлардың шаруашылықтарын тәркілеу туралы» қаулы қабылдайды. Бұл шешім бойынша көшпелі аудандарда 300-ден, қалған аудандарда 150-ден артық малы бар байлар тәркіленеді. Отбасымен қоса жер аударылуға тиіс болады. Отбасы мүшелерінің жасы, денсаулығы еш ескерілмейді. Тәркілеу шараларын жүзеге асыру мақсатымен ауылдарда 300-ге тарта комиссия құрылып, шаш ал десе бас алатын қиқу басталып кетеді. Жер-жерлерде уақытша шоғырландыру лагерьлері құрылады. Солардың бірі бұрынғы Түмен ауылының жұртында орналасқан.

-Орта дәулеттілер де байлардың санатына жатқызылып, мал-мүлкі тәркілеуге ұшырады, - деді әңгімесін жалғастырған Зағыпар ақсақал аз-кем тыныстап алып. – Осындай асыра сілтеу салдарынан «тәркіленушілерді» қайда сыйғызарын білмей тығырыққа тірелген өкімет жоғарыдағыдай лагерьлерді ұйымдастыруға кіріседі. Балшық пен шымнан қалап, барақтар тұрғызады. Айналдыра тікен сыммен қоршап, күзет қояды. Лагерь бастығына Тастемір деген кісі тағайындалады. Мұндағылардың алды Қазақстанның өзге жерлеріне жер аударылып жатса, келушілерде де қисап болмады. Сибаннан Еснейдің тұқымы деп жала жабылған Жарылғап бала-шағасымен, Білекше, Біркен деген орта дәулеттілер де осында қамалды. Аштықтан жантәсілім еткен жандарды жеке жерлеуге рұқсат етілмеді. Үлкен орларға көмілді. Түнде арам өліп қалған жылқылардың етін балталап шауып әкеліп талғажау етті.

-Тар қапастан қалай аман құтылдығыңдар? Жер аударылып кетпеуге не себеп болды?

-Лагерьге ең жақыны – Жарқын деген ауыл. Онда нағашыларымыз тұратын. Солар тамақ әкеліп, жүрек жалғап жүрдік. Бірде оларға қоңыр күзге қарай іш жаққа кеткен ағамыз Оразбай келіп, біздерді жасырын алып кетудің жолын ақылдасады. Еті тірі, пысық еді. Ебін тауып, лагерьден жасырын алып шығып, Түмен қайдасың деп тартып отырдық. Ондағы ағайын-туыстармен қауышып, 1938 жылға дейін Николаевка деген орыс селосында тұрдық. Кейін Омбы облысына табан тіредік. Сол шығып, ұжымшарда, өндіріс орындарында жұмыс істемейтіндер Сібірге жер аударылатын болды. Тағы да үдере көшіп, Казанька деген жерге келдік. «Бірлік», «Қызылту» ұжымшарларына топтастық.

Елге жақын қоныстанғандықтан, Қызылжар элеваторына астық таси бастадық. Сөйтіп, өз қолымыз өз аузымызға енді жетті-ау деген кезде басымызға тағы да қара бұлт үйірілді. Әлде-кімдердің көрсетуімен 40-қа жуық ұжымшар мүшелерін түрмеге жапты.

Араларында ұжымшар төрағасы Тырнап, бауырлары Ыдырыс, Имақ, ағам Оразбай, Меден, тағы басқалары бар. «Қазынаның бидайын ұрлады» деген жала жабылды. Жасы сексенді алқымдап қалған Тәштиттің Хамзасына дейін тұтқындалды. Төрінен көрі жақын ол не білуші еді? Тоғыз адам ату жазасына кесілді. Қалғандарына он жылдан арқалатты. Мың болғыр еврей адвокаты кейін бәрін ақтап алды. Ағам түрмеде көз жұмды. Меден бес жылын өтеп келді.

-Бертінге дейін төлқұжатыңызда «Захар Андреевич» деп жазылып келіпті. Ол қандай мәжбүрліктен туды?

-Николаевка селосында тұрғанымызда шешеміз бір орыс әйелімен танысады. Ол помещиктің қызы екен. Кеңес өкіметінен көп зәбір көріпті. Сонымен аралас-құралас, абысын-ажын сияқты сырлас болыпты. Мені бауырына салып, баласындай әлпештесе керек. Бүкіл село мені Захар деп атайтын. Әкесінің аты Андрей екен. Төлқұжатқа «Захар Андреевич» деп жазылу тарихы осындай. Бәлкім, көлденең көздердің зәбір-жаласынан сақтай жүрсін деген шешемнің бір ойы болды ма екен, кім білсін? Елге 1958 жылы көшіп келіп, арада 38 жыл өткеннен кейін ғана аты-жөнімді қазақшаладым. Тәуелсіздіктің арқасы – мұның бәрі.

Атамыздың немере інісі Омбыда оқу тауысқан екен. Білімдарлығына қарап, «молла аға» дейтінбіз. Өзіміздің тұқымнан шыққан Шәкей дейтін бір белсенді «Түрегеп тұрып дәрет сындыр», дейді. Молла ағамыз келіспейді. «Онда арест қылам», дейді. Сөйтіп, оны да «Байқалаға» айдатып жіберген. Сонда аштан өлді. Мұны айтып отырғаным, іштен шыққан жау жаман. Бір-бірімізді сыйласақ, ауызбірлікті болсақ, жат жанынан түңіледі. Бала жасымнан қанша қуғын-сүргінге ұшырап, талай бейнетті көрсем де ата-баба қонысына ораламын деп ойлап па едім. Тағдыр оны маған жазды. Еліміздің ертеңі ертегідей болатынына сенемін. Бір уайымдайтын-ным, «Байқала» сияқты өткен күніміздің қаралы сәтін көзге елестететін тарихи орындар жайлы жас ұрпақ біле бермейді. Тым болмаса сол жерге ескерткіш белгі қойылса, аруақтарға деген үлкен құрмет болар еді. Киелі бәйтеректен басқа із қалмай барады-ау. Оның өзі бар ма екен?

* * *

Жуырда ғана қажылыққа барып келген Мейіз Мұстафақызы өзінің әкесі жөнінде сыр шертеді, естелік айтады. Мейіз қажының атасы Исабай деген адам да қажылықта болған екен. Мейіз өзінің жас кезіндегі есінде қалғандарын былайша суреттейді.

Әкем – Мұстафа Исабай қажыұлының ата қонысы Жамбыл ауданының Үлгі ауылы. Ата тегі жайлы төмендегі өлеңінде жазылған. Ол 1929 жылы қыркүйек айында Сталиннің байларды тап ретінде жою саясаты кезінде дүние мүлкі тәркіленіп, Арал

теңізіндегі «Барсакелмес» аралының «Николай тауы» деп аталатын жеріне інісі Мұқанай екеуі жер аударылыпты. Үш жыл ауыр қапаста өмір кешіп, бір баласын сол жақта жерлеп, 1932 жылы ақталған соң елге оралады.

Елге оралғасын да ауылдың шолақ белсеңділері «Жер ауып келгенсің» деп сенімсіздікпен қарап, елге сыйғызбайды. Оның үстіне әкеміз ескіше де, жаңаша да сауатты, шешен, ақын жанды, тура сөйлейтін адам еді. Ел ішінде үлкендер осы уақытқа дейін «Мұстафа былай деп еді» деген әңгімені айтып отырады. Әкемнің осы мінезі де ауылдағы кеңестік басшыларға ұнай бермесе керек. Ақыры жалғыз сиырын жегіп, бір түнде Ресей жеріне қашып кетуге мәжбүр болады. Бұл 1935 жыл еді. Осы кеткеннен елге 1954 жылы ғана оралды.

Әкемнің кіндігінен тараған жалғыз ер бала ертеректе қайтыс болып, кейін төрт қыз бала қалдық. Әдетте отбасындағы қыз баланың тәрбиесі анаға ғана тиесілі болса, біз әке тәрбиесін де көп көрдік. Анамыз шаруақор, таза, қақ-соқта жұмысы жоқ, сөзге сараң, тұйық адам еді. Ер жеткесін байқап отырсақ, әкеміз бала тәрбиесіне өте көп көңіл бөліп, ұсақ-түйек демей әр істе ақыл айтып отырыпты-ау. Осы уақытқа дейін кейбір күнделікті істерде, адамдармен қарым-қатынасымда «әкем осындай жағдайда қандай ақыл айтушы еді», - деп ойланып қаламын.

Кезінде өз күшімен мешіт-медіресе салдырған әкеміз бізді адамгершілікпен қатар діни нанымға да тәрбиеледі. Кішкене күнімізден бастап фатиха, ықылас сүрелерін жатқа айтқызатын. Әкеміздің тәрбиесі ғой, Тараз қаласында тұратын, бір кезде аудандық партия комитетінің идеология жөніндегі хатшысы болған Жібек деген сіңілім қазір бес уақыт намазын тастамайды. Әзірге қажылыққа баруға денсаулығы мүмкіндік бермей жүр.

Әкеміз сол кездегі «Родина – 49» деген радиоқабылдағыштан ел жаңалығын тыңдап, «Ленин туы» газетін өзі оқып, бізге үнемі оқытып отыратындықтан да болар, саяси сауаты да кем болған жоқ. Өлеңді табан аузында суырып салып шығаратын әкемізге: «Кеңестік құрылысты мақтап «Ленин туына» өлең жаз» десек, адал малымды тартып алып, өзімді азапқа салған өкіметтеріңді қалай мақтаймын» дейтін еді. Қазір ойлап отырсақ көптеген мәселелерді әкеміз дұрыс пайымдайды екен ғой. Мысалы, «кеңес өкіметі бәрін теңестіреміз, - дейді – бұл табиғаттың заңын өзгертіп, бес саусақты бірдей қыламыз дегенмен бірдей», - дейтін. Дінге қарсы болуы, жекеменшікке қарсы болуы дұрыс емес, өкімет халықтың ортақ өгізден оңаша бұзауды жақсы көретінін ескермей отыр дейтін. Кеңестік құрылысты ұнатпаса да бізге «заманның түлкі болса, тазы болып қуу керек» деп, ұстаған бағыттарына берік болындар деп отыратын. Заман ағымын дұрыс түсінген әкеміз матариалдық жағдайының қиындығына карамай, төртеуімізді де оқытты. «Әке көрген оқ жонар» дегендей, кешегі кеңес өкіметі кезінде халыққа азды-көпті қызмет атқарып, әке

сенімін ақтағандай болдық. Үлкеніміз Өрік көп жылдар Тараз қаласындағы педагогикалық институттың орыс тілі кафедрасында оқытушы болып, зейнеткерлікке шықты. Өзім Солтүстік Қазақстан облысындағы Жамбыл аудандық партия комитетінде және соңғы 16 жыл осы ауданның әлеуметтік қамсыздандыру бөлімін басқардым. Сіңлім Жібек Жамбыл облысының Сарысу аудандық партия комитетінің хатшысы, Жамбыл облыстық кәсіподақтарының курс директоры болып қызмет атқарды. Ең кішіміз Кенже Қазақстан мәдениет министрлігінің бөлім бастығы болып жүргенде кенеттен қайтыс болды. Әкем – Мұстафа Исабай қажыұлының аруағына тағзым ете отырып, төменде оның жер ауып жүргенде шығарған өлеңін жолдап отырмын.

Қолыма қалам алып хат жазайын,
Бұл күнде ішім толған бәрі уайым.
Білген соң бір-екі сөз айта салдым,
Өзгеден сұрамаймын сөзім дайын.

Арғы атам аруақ қонған қара керей,
Көрген жан тояды екен ішпей-жемей.
Кешегі жиырма тоғыз жыл болғанда,
Иттей қылып бізді айдады адам демей.

Бір атам одан бергі Еменалы,
Бақыт пен байлық болды елдің сәні.
Жерлерден ерегіскен бәйгені алып,
Қалатын дұшпандары кейіп налып.

Бір атам одан бергі аты Қантай,
Қайғымен күнім өтті жаздың алты ай.
Қонған бақ, біткен дәулет пәле болды,
Өзге сөз неге керек шыны осылай.

Бір атам одан бергі Атамбай-ды,
Атамбай жаман болса аталмайды.
Ішінде аз ғана ауыл серкесі едім,
Ойлап па ем көремін деп осындайды.

Өзімнің туған әкем қажы Исабай,
Би емес, болыс емес, дәулетті бай.
Үш отау үш жағына тігіп қойып,
Орнатқан бәріне де қара саба-ай.

Баласы сол қажының мен Мұстафа,

Көргем жоқ бұл дүниеден еш бір опа.
Басымнан бақыт-дәулет кеткеннен соң,
Кісіден жақын жүрген көрдім жапа.

Елден бұрын медресе-мешіт салдым,
Қызығын көремін деп дүние малдың.
Өзімді жап-жалаңаш айдап кетті,
Өлімің көре алмадым қажы әкемнің.

Өлімін қажы-әкемнің көре алмадым,
Қолымнан садақасын бере алмадым.
Адамның көңілімен іс бітпейді,
Жазуы болады екен бір алланың.

Кісімін болып өткен заманында,
Дүниенің мына көрдім жаманын да.
Бұрынғы қара өлеңмен жеткізейін,
Жүгірді қағаз үстінде қаламым да.

Шіркін-ай, келер ме екен өткен күнім,
Басыма бақыт-дәулет қонған күнім.
Атпенен ту өгізді бірге парлап,
Егінді құба жонға еккен күнім.

Ала боп қолмен шашқан шығады деп,
Бидайды машинамен сепкен күнім.
Базарға салтанатпен барамын деп,
Екі атты тарантасқа жеккен күнім.

Шайға сүт ақ дариға таба алмадым,
Ақ майды аяғыммен тепкен күнім.
Тауына Николайдың қамап қойып,
Күн өткен қызғалдақтай шөккен күнім.

Шіркін-ай, келер ме екен оңған күнім,
Бәленше жақсы жігіт болған күнім.
Жағалай бие байлап, ақ үй тігіп,
Өрген ғып Аяқкөлге қонған күнім.

Той қылып, ат шаптырған думан күнім,
Беліме күміс белбеу буған күнім.
Қызықты көремін деп күзді күні,
Қасқырды көбік қарда қуған күнім.

Медресе-мешіт салып, мейман күтіп,

Төңірек төрт түлікке толған күнім.
Айында Рамазанның зекет беріп,
Таратқан қайыр-зекет қолдан күнім.

Тобығым бұлт-сырт етіп баса алмаймын,
Байлардың асауындай бұлан күнім.
Жазықсыз жап-жалаңаш айдап кетіп,
Кем болды кісі өлтірген қудан күнім.

Тауына Николайдың қамап қойып,
Отырмын балық тілеп судан күнім.
Ол күнде не қылмады малдың күші,
Бәрі де амал қанша құдай ісі.

Қымыздай қолға түссе жұтар едім,
Көк торсық жуып қойған жуындысын.
Осы күн қолға түссе ішер едім,
Астынан сеператор аққан суын.

Шөп шауып етіп жүрмін адал кәсіп,
Бір күнде дуылдадық желдей есіп,
Бір тосын аққан суға болад деген,
Жастықта не қылмадық көңіл өсіп.

Өзіме тәңірім берген заманыңда,
Жақсымен достас болдым құдай десіп,
Бұл күнде «рабочий» болып жүрмін,
Жазғасын жалғыз алла амал нешік.

Мәшінге екі сиыр жектім парлап,
Мойнына тесік ағаш салдым жарма.
Базарға пар атпенен барушы едім,
Жазғасын алла осылай амал бар ма?

Белімде қатты қайыс құлақбаудан,
Қараңыз қалай қылды мына жалған.
Ойласам бас қаңғырап ауырады,
Домалап құлағандай биік таудан.

Ескі етік аяғымда жұлықтанған,
Бір кезде көпшік міндік бұлықтанған.
Дүние бізді алдап мұндай қылды,
Бұл шіркін енді кімге тұрақтанған.

Аяқта сандал-шәрке кенеп байпақ,

Дүниенің болмайды екен артын байқап,
Баласы пәленшенің пәлен болып,
Біраз күн дәурен сүрдік ұрттап шайқап.

Кигізден ескі құрап байпақ кидік,
Аллаға тәуба қылып ләпсі тыйдық.
Бұрынғы мақпал өнім таңдайтұғын,
Кенеппен сол байпақтың аузын жидық.

Бұл күнде таныс болдық кенеппенен,
Шөп-шалам, мал жемейтін кебекпенен.
Түйтәрі, кәртоп, бұршақ тамақ па еді,
Құдайым кез келтірді себеппенен.

Бұл күнде жаман – жақсы, жақсы – төмен,
Сары өзек мыржық терек болды емен.
Бұынғы үлкендердің айтқаны кеп,
Қарағай басын шалып шортан жеген.

Мұнымен доғарайын осы сөзді,
Жақсылар осы кезде елден безді.
Суалып ой да, көл де боз боп кетті,
Алланың уақытында келген кезде.

* * *

Қыдыр Жұмабайұлы кешегі отыздың нәубетіне іліккен туыстарын, олардың Аралда қалғандарын қайғырып жырлаған адам. Қыдыр ақсақалдың үлкен боласы мен келіні, немерелері, жиендері Аралға жер аударылған екен. Сол сапардан оралғаны да, оралмағаны да бар. Қарияның сол кездегі көңіл күйі өлеңмен жазылып қалған екен. Бірде бұл өлеңдері облыстық газет бетінде де шарияланған болатын. Біз оны осы жинаққа да енгізіп отырмыз. Өлеңнің мәтінін жеткізген ақсақалдың жиені Майшарап Ережепқызы.

Құлыным қалды Ауанда,
Алла ісіне дауам не.
Қалдың ба, сәулем, аралда,
Шыға алмастай қамалда.

Артық туған құлыным,
Мінезің қыздан сынығым,
Ұмытармын қайткенде
Қырмызы жібек қылығың.
Суымның алды тұнығым,

Дәуренім қайда бұрынғы,
Кім тоқтатар ажалдың,
Туралап салған құрығын.

Әуелде жазған тағдыры,
Көз болып мұндай заманға.
Еңбекпен тауып мал алды
Домбыра шертіп ән салды.

Жүрген жері күнде той,
Көрген адам таң қалды.
Жалғыздық кетті білінбей,
Жедел есіп інімдей.

Күн-түн қуып дүниені,
Жүріп еді ерінбей.
Бала болып өскен өрімдей,
Кеткен жоқ жұртқа көрінбей.

Жігіт болып қызықты,
Самарқанның гүліндей.
Аз дәулетпен асқан жоқ,
Құрбысы озып басқан жоқ.

Ақшасы кем, ақыл көп,
Саудадан ешкім асқан жоқ.
Өлшеулі дәмі біткен соң,
Қайтармас ажал алғанын.

Кім тоқтатар алланың,
Әмір қылған дәрменің
Кім болжар дүние өтерің,
Жайнаған жаздай кетерін.

Ғайыптың ісін кім білер,
Қай күні ажал келерін.
Бетіме қарсы келмедің,
Қадіріңді білмедім.

Жүректің басы жалынды от,
Ажалдан бұрын өлмедім.
Басына жастық қоя алмай,
Қолыммен сусын бере алмай.

Есімнен менің кетер ме,

Арманда қалдым көре алмай.
Бұл күнде болды мұндай қал,
Еңбекпенен асқан мал.

Ақыры болды осындай,
Бақытқа келген бұл заман.
Опасыз дүние жалған-ай,
Талайға қайғы салған ай.

Топырақ жазып қиырдан,
Ауанда жалғыз қалғаны-ай.
Тоқтау бар ма ажалға,
Қарамас бедел ажарға.

Жүрекке қайғы толғаны-ай,
Суалып өкпем солғаны-ай.
Жолықтыра көр, құдайым,
Қиямет күнің болғанда.

Осылайша болды заман-ай,
Бұған шүкір қанағат.
Жетілер еді кетігім,
Қалғанын көрсем сәләмәт.

Алғашқы көрген қызығым,
Айналайын, Ботайым.
Жолдасыңнан айрылып,
Түсті ме қайғы-уайым.

Жетімдік алла көндірген,
Қүдіретің күшті, құдайым.
Әмірсейіт, Қажахмет,
Көрем бе деп бар үміт.

Сендерді ойлап, құлыным,
Жүректің басын алды дерт.
Балапаным, Мәруәр,
Әулиеден болсын жар.

Жатсам-тұрсам тілеймін,
Бір алладан қылып зар.
Уайым-қайғы қасіретпен,
Уақытсыз шықпай шыбын жан.

Айналайын, Бейсенбай

Көп ауырып жаттың ба?
Қайтарыңда дүниеден
Елім деп сәлем айттың ба?

Ай-ай дүние опаң жоқ,
Рахатың аз панаң көп.
Ақылы бүтін кетті ме,
Айтты ма сәлем атам деп.

Айтты ма сәлем ауылым деп,
Ағайын, туған, бауырым, деп
Ойлаған шығар қарағым
Түсті ғой шалға ауыр жүк.

Зейнолла жалғыз інім деп,
Бауыр үшін зарығып.
Сот болғанын естіртіп,
Ішінде кетті қайғы боп.

Сақыпжамал, Сапия,
Нұржамал мен Қапия,
Бексейіт пен Қазбек,
Көре алмай қалды дүние.

Мәжен де өтті жылаумен,
Көзінің жасын былаумен.
Тілеп еді өлгенше
Болмайды екен сұраумен.

Атаң байғұс жылап тұр,
Бір тәңірден сұрап тұр.
Жасым жетіп әл кетіп,
Құрығын ажал бұрап тұр.

Көпке ұзап жүрем бе,
Келерін ажал білем бе.
Құлындарым, бақыл бол,
Көрмеймін бе, көрем бе.

Тәңірім сақтасын ұяттан,
Өткізіп алсаң зираттан,
Қажахмет, қарағым,
Тастай көрме аяттан.

МӘЛГАЖДАР АЙДАРБЕКОВ

Петропавл қаласының облыстық тарихи-өлкетану мұражайының қазақ тұрмысы мен әдет-салтына арналған кең бөлмесінде көрермендердің көзайымы болған, өте сирек кездесетін, тіпті Қазақстанның басқа қалаларындағы мұражайларында бола бермейтін жәдігер бар, ол-мүйізден жасалған орындық. Орындықтың төрт сирағы, арқасы, шынтақ тірері – бәрі ірі қара малдың мүйізінен жасалып әшекейленген, отыратын жері мал терісінен жұмсақ қылып жасалып, қызыл барқытпен тысталған.

Бұл орындық қазақтың сән-салтанат өнерінің ешқайда кездеспеген жаңа түрі, мал шаруашылығымен айналысатын қазақтың кәсіби дүниесі. Қазақтар мүйізден нешетүрлі әшекейлер, ыдыстар, құрал-саймандар, насыбай салатын әшекейленген шақша жасайтын, ал мүйізден жасалған орындық-тақты бірінші көргенім, - деген еді мұражайда болғанында филология ғылымының докторы, профессор Тұрсынбек Кәкішев. Бұл кісіден басқа Алматыдан, Астанадан келген ғалымдар, ақын-жазушылар осы жәдігерге таңырқай қарап, Орталық мұражайға алу туралы «құда түскендері» де болды.

Аталмыш жәдігердің зерттелуіне Петропавл қаласының тұрғыны Ысқақов Қабиболла қажының «Осы өлкенің тарихын жинастырып жүрген азаматсыздар ғой, бұл орындық-тақта үлкен сыр бар, тарихқа беймәлім болып бара жатқан тарихи адамдардың есімі бар, өлкеміздің өткені бар», - деген сөзі себеп болды.

Жәдігерді мұражайға 21 шілде 1967 жылы Петропавл қаласының тұрғыны, орындық-тақ иесінің кейінгі ұрпақтарының бірі Венера Купкина деген азаматша сыйлаған. «Аталарым Ідріс, Мәлгаждардан қалған мұра еді, осы мұражайда сақталғанды жөн көрдім», - дегеннен басқа ештеңе сөз қоспай өткізе салған. Мұражай қызметкерлері этикеткасына «байдың тағы» деп жазған. Орындықтың иелері осы өңірдің атақты байлары екенінен артық дерек жиналмаған.

Өткен тарихымызды танып-білуде көрер көзге куәгерлік тарихи дерегі бар мұражайлар мен мұрахаттардың ерекше орын алатынын айтып жатудың қажеті бола қоймас. Негізгі деректерді Петропавл қаласындағы Солтүстік Қазақстан облыстық мұрахаттың (архив) 1370 қоры, 3-тізбесі және Алматы қаласындағы Республикалық мұрахаттың 135 қор, 1-тізбе, 379-ісінен алдық. Ідріс қажының кейінгі ұрпақтары Кенжетай ана және Манарбек Ақышұлы, осы әулет туралы естігендері бар Зейнолла қажы Олжабаев, Хабиболла қажы Исқақовтордың естелік әңгімелерін пайдаландық.

Орындық-тақтың иесі Айдарбеков Ідріс қажы 1849 жылы Петропавл уезі, Келтесор болысы жерінде, қазіргі Мағжан Жұмабаев

ауданы, Майбалық аулында туған. Ідіріс қажының туған жылы дау туғызбайды. Өйткені, «Ислам әлемі» баспасынан 2000 жылы шыққан «Қазақстан қажылары» деген кітаптың 120 бетінде 1908 жылы 59 жасында Меккеге қажылыққа барғаны жазылған. Уақытының Шоға атасының Есқарасынан тарайды; Есқара-Масай-Байғұлы-Әлібек-Бақан-Айдарбек-Ідіріс-Мәлғаждар (Мәлік).

Ідіріс қажы Қазан төңкерісіне дейін сол кезде қазіргі Мағжан Жұмабаев ауданының көп жерін алып жатқан Келтесор болысының болысы, ірі ру басшысы, сол төңіректің атақты байы болады. Байлығы туралы ел аузында мынадай аңыз бар: басқа қарамалдары мен ұсақ малдарын есептемегенде жылқысының саны 900 болған екен. «Мыңды айдаған бай боламын» – деп, қанша тырысса да жылқысы мыңға жетпеген. Жылқысының саны туралы «тоғыз жүзден кетпеген, мыңға жетпеген» деген сөз қалған екен.

Ескіше де, жаңаша да оқығаны бар Ідіріс қажы ел аузындағы әңгімелерге қарағанда өте қайырымды ел басшысы болған.

Ідіріс қажыдан Мәлік (Мәлғаждар) атты ұл, Мәпи атты қыз туады.

Архивтегі ресми құжаттардың біреуінде Мәлік, біреуінде Мәлғаждар (Омбыдан алынған құжаттарда) деп жазылған. Фамилиясы да Петропавл архивінде, Омбы облысы сотынан алынған құжаттарда Айдарбеков болса, Алматы архивінде Идрисов болып жазылған. Шынында, азан айтып қойған аты Мәлғаждар болуы керек. Мәлік деп туыстары еркелетіп айтса, басқа ұлт өкілдері айтуға жеңіл «Малик» деуі мүмкін. Туған жылы да Петропавл архивінде 1888 жыл болса, Омбы облыстың сотынан алынған құжаттарда 1876 жыл деп жазылған. Үкіметтен қуғын-сүргін көріп жүрген азаматтың екі төлқұжаты (паспорты) болуы да мүмкін. Осылардың ішінде ден қоятын бір құжат бар. Петропавлдың облыстық архивінің фонд-55, тізбе-1, іс-53 «Список делегатов Акмолинского губернского съезда» (21.08.1921г.) атты құжатта съезд делегаттары қатарында «Айдарбеков Малик» деп тіркелген. Ал, 1928 жылғы осы архивтің құжаттарында «Идрисов» деп жазылады.

Архив құжаттарында Мәліктің араб, орыс әріптерімен жазғандары бар. Әсіресе, орыс тілін жетік білетіні, орысша өте сауатты жазатыны ВКП(б) Орталық комитеті мен Саяси бюросының секретары Сталинге, Бүкіл Россиялық Атқару комитетінің президиумына жазған хаттарынан байқауға болады.

Келтесор болысын басқарған әкелі-балалы Ідіріс қажы мен Мәлік (Мәлғаждар) Айдарбековтардың атқарған қоғамдық қызметін, тарихтағы орнын сол уақыттағы тарихи жағдайларға бұрылыс жасамай айту қиын, түсініксіздеу де болар еді. «Жолдасыңның кім екенін айтшы, өзіңнің кім екенінді айтып берейін», - деп, халық даналығы айтқандай және орыстың ұлы тарихшысы Карамзиннің

«Әр тарихи тұлғаға өзі өмір сүрген тарихи жағдайға орай баға беру керек» – деген екен.

XX ғасыр басындағы аумалы-төкпелі аласапыран заманда ел теңдігі үшін атқа қонған, газет шығарған, партия құрған, қуғын-сүргінге ұшыраған, ақыр соңында жат қолынан қаза тапқан Алаш қайраткерлерінің бірі, қаламгер – Көлбай Төгісұлына Петропавл қаласында «Үш жүз» партиясын құруға және оның «Үш жүз» газетін шығаруға қаржыдай көмек беріп отырған, осы істі ұйымдастыру ісіне тікелей көмек жасаған әкелі-балалы Ідіріс және Мәлік Айдарбековтар болған.

Көлбай Төгісов Семей облысы, Зайсан уезі № 4 ауылда 1879 жылы туған. 1890-1893 жылдары Зайсандағы үш жылдық орыс мектебінде оқып, кейіннен Петербург университетінің Заң факультетін бітірген. 1900 жылдан бастап заң саласында соттың іс жүргізушісі, статс-секретарь болып жұмыс істеген. Мәриям Әбсәлам қызына үйленген.

Көлбай Төгісов - әдеби-публицистикалық, қоғамдық-саяси қызметтері жағынан алғанда XX ғасырдың басындағы ірі қоғам қайраткері. Ол қазақ тарихымен қатар Орта Азия халықтарының тарихында өзіндік із қалдырған ерекше орны бар тұлғалардың бірі.

1905 жылғы «Семипалатинский листок» газетіндегі бір мақаласында, сол кездегі зиялы қауымды халыққа қызмет етуге шақырады. 1906-1907 жылдары татардың «Уақыт» газетінде мақалалар жазып, қазаққа мектептің, баспасөздің қажеттігіне баса назар аударады.

1905 жылғы патша манифесін жасырған шенеуніктерге қарсы Қарқаралыда ереуіл ұйымдастырады. Ресей және шет аймақтардағы жағдайды сыйпаттай отырып, К.Төгісов патша өкіметіне ұсыныс хат жазған. Патшаға жіберілген жеделхатында «Егер халықтың қойған талабы орындалмаса, ол туысқан халықтың бірін-бірі өлтіретін азамат соғысына алып келеді», - деп көрегендік пікір айтқан.

Бірінші орыс революциясынан кейін Төгісов қуғындалып, 1909-1912 жылдары түрмеде отырады. 1912 жылы орталық қалаларда тұрмайтын және саяси іспен араласпайтын болып босатылған. 1915 жылға дейін Қапалда тұрады. «Айқап» журналына да бірнеше мақалалар мен өлеңдер жариялайды.

1916 жылдың қарашасынан 1917 жылдың ортасына дейін Ташкент қаласында аптасына бір рет «Алаш» газетін шығарды. Редакторы Көлбай Тоғысов, шығарушысы Мәриям Тоғысова. Газет «Туркестанский курьер» баспаханасында басылып тұрды. Газеттің шығуы жайында «Алаш» газетінің алғашқы санында: «Россия қарамағындағы елдердің бірі болу үшін қазақ халқының шешетін мәселелері көшпелілік пен отырықшылық, оқу-ағарту ісін жөнге қою, мемлекеттік Думаға қатысу, сот ісін жөндеу, әйел мәселесін көтеру, елдің тұрмыс-халін түзету» деген. Міне, газеттің негізінен

осы мәселелерді көтергенін ондағы басылған мақалалардан байқауға болады. К.Тоғысов «Жоғалсын Романовтар» деген мақаласында 300 жыл Россияны билеген Романовтар туралы айта келіп, әр халық өз алдына егеменді ел, демократиялық республика болуы керек деген.

Газетте Т.Жанбаевтың «Бізге нелер керек?» деген мақаласында қазақ жастарын оқуға, мәдениетке, қазақ елін мәдениетті ел қатарына жеткізу үшін еңбек етуге шақырған. Т.Жомартбаевтың «Достыққа достық парыз, іс дұшпаныңа әділ бол» деген мақаласында елді мәдениетті болуға, ол үшін оқу-білімге шақырған. Абайдың нақыл сөздерін келтірген. «Ояну керек» деген мақалада артта қалған қазақ елінің оқуға, өнер-білімге жетілу үшін жастарды оқыту, қала болып, отырықшылыққа көшу, Мемлекеттік Думаға депутат сайлау керектігін жазған. «Гүл ашамыз» деген мақалада уақытша үкіметті елге бостандық әкеледі деп түсіндіріп, елді бостандықты қорғауға шақырған. «Көкшетауда бостандық туды» деген мақалада қазақ елінің Ресейге бағынғаннан бергі жағдайына тоқтала отырып, патша үкіметі құлады деп, енді оқуға, өнер-білімге ұмтылуға жабылып қалған мектептерді қайтадан ашуға үндейді. С.Дөнентаев «Азаттық күні» деген өлеңін қазақ халқының патша құлдығынан босағанына арнаған.

Газет бетінде әйел теңдігі жайында көптеген мақала, әңгіме, өлеңдер бар. Б.Майлин «Не қымбат?» деген өлеңінде әйел теңдігі туралы айта келіп, «қыздың кедейге – мал, байға – қызың» екендігін әшкерлеген.

«Алаш» газетін бастырушы Мәриям Тоғысова болуы сол кездегі қазақ әйелдерінің ояна бастауының бір белгісі болса, газет бетінде бірнеше әйел қалам тербегенін де байқаймыз. Газет бетінде белгілі ақын-жазушылардың алғашқы өлеңдері мен әңгімелері басылған. Б.Майлиннің, Ж.Аймауытов пен М.Әуезовтің студент кездерінде жазған мақаласы кездеседі. Төгісов басқарған «Алаш» газеті осы сияқты өзекті мәселелерді көтерді.

Қазақтың ұлттық баспасөзінің қалыптасу дәуірінде «Қазақ» газетінен артық (1913-1918жж.) жарық көрген басылым жоқ. Оның барлық 265 нөмірінің әрқайсысы қазақ тарихындағы ояну дәуірінің күнтізбегі іспеттес. Мәлік Айдарбеков «Қазақ» газетінің қоғамдық тілшісі болып, мақала жазып отырған. Көлбай Тоғысов осы газеттің де ұйымдастырушылардың бірі болған, мақала жазып тұрған. Замана шежіресіндей болған басылым Омбы облыстың атқару комитетінің 1918 жылғы 4 наурыздағы Орынбор Советіне берілген: «...просим немедленно закрыть газету» деген нұсқауы бойынша көп ұзамай жабылды. Сөйтіп, патша үкіметінің отаршылдық саясатына бағынбай толассыз шығып тұрған басылым Кеңес өкіметі тұсында жабылды. «Қазақ» газетін шығарушылар екі топқа бөлінді. Бірінші – «Бірлік туы» Алашорда қазақ ұлттық партиясының органына айналып, оған осы партия басшыларының бірі Міржақып Дулатов

редакторлық етті. Мұстафа Шоқайұлы қалаған бұл газет Ташкент шаһарында 1917 жылдың 24 маусымынан 1918 жылдың сәуір айының ортасына дейін жарық көріп тұрған. Бұл газетті де Кеңес үкіметі жапқан. «Бірлік туының» мәдениетті, танымдық, тез ақпар жеткізушілік деңгей – жалпы сапасы өте жоғары болды.

«Қазақ» газетінің «солшыл» бағыттағы тобы Солтүстік Қазақстан облысында «Үш жүз» социалистік саяси партиясын құрып, өзі аттас Петропавлда «Үш жүз» газетін шығарды. Бұл партияны ұйымдастырушылар: К.Төгісов, Ы.Кебеков, Ш.Әлжанов, М.Айтпенев, А.Қылышбаев, Е.Тоқпанов, әкелі-баласы Ідіріс және Мәлік Айдарбековтар болды. Партияның Орталық органы «Үш жүз» газеті аптасына бір рет шығып тұрды, газеттің редакторы К.Төгісов, демеушілері әкелі-баласы Айдарбековтар болды.

Тарихтан XX ғасырдың бас кезінде демократиялық бағыт ұстанған қазақ тіліндегі газет-журналдар дүниеге келе бастағанын жақсы білеміз. Ел болашағына алаңдаған қазақ интелегенттерінің басым көпшілігі осы баспасөз төңірегіне топтасты. Олардың қаламынан шыққан пікірлер бір мақсатқа тоғысып, ортақ қоғамдық ойдың арнасына құйылып жатты. Қазақ зиялыларын толғантқан басты мәселе-тәуелсіз мемлекетке қол жеткізу, қазақ жастарын оқу-білімге шақыру еді. Мәлік Айдарбеков та осы зиялылар қатарында болды. Көлбайдың да демократтық көзқарасының әсері болар, әсіресе, Көлбай Төгісов шығарған «Алаш», кейін «Үш жүз» газеттеріне публицистикалық мақалалар жазып тұрды. Діншілдік, демократтық бағыттағы әкелі-балалы Айдарбековтар Келтесор болысында мешіт-медіресе, орыс-қазақ мектептерін салдырды, балаларды оқытуға мұғалімдер жалдап, ел ішінде оқу-ағарту жұмысына көп көңіл бөлді.

Көлбай Төгісов «Үш жүз» партиясын, оның органы «Үш жүз» газетін шығаруда Петропавл қаласын таңдап алуының басты себептерінің бірі – осы әкелі-балалы Айдарбековтардың көмегі еді. Жоғарыда Қ.Кемеңгерұлы айтқандай «Үш жүз» партиясының құрамында әртүрлі топтар: байлар да, кедейлер де болды. «Үш жүз» партиясы жоғарыда айтылғандай алғашында большевиктер партиясын мойындап, Колчактарға, «Алаш» партиясына қарсы күресте большевиктермен бірге болды. «Алаш» пен «Үш жүз» арасында бітіспес саяси күрес жүріп жатты. «Алаш» партиясы да Петропавл қаласында «Үш жүз» газетіне қарсы «Жас азамат» газетін шығарды. «Жас азамат» газетінде «Соғыс майданынан» деген ірі жазудың астында мынандай хабарлар тұрды. «Большевиктер енді ұзақ жасамайды. Енді көп болса, жеті-ақ күн өмірі қалған шығар. Колчак, Дутов, Юденич, Деникин сияқты ардагерлер тұрғанда біздің «Алты Алаш» большевиктерге жем болмайды...» – деп жазды Сәбит Мұқанов сол кездегі саяси жағдай туралы.

«Үш жүз» газетінің әр санында Мәлік Айдарбековтың мақаласы жарияланып, газеттің соңына «Газет демеушісі Айдарбековтар», - деп жазылған. «Үш жүз» партиясы және газет туралы Сәбит Мұқанов былай деп жазады: «1918 жылдың мартынан бастап май айына дейін Петропавлда шыққан «Үш жүз» газетінің бірнеше нөмірі Торсан үйіне де келген еді. Сол газеттің сегізінші нөмірінде «Алаш» партиясында жүрген қу табындардың мұрындары қанап жарға құлады» деген бас мақала шықты. Мақаланың авторы Көлбай Төгісов Алашорданың басты адамдарын сыбай жамандаған...

Екі жарым айда азғантай ғана сандары шыққан «Үш жүз» газетін оқысақ, бұл партияның да ұлтшылдық бағытта ұйымдасқанын көреміз. Программалық жағы эсер партиясына келеді. «Үш жүз» Петропавлдағы Совдеппен бірігіп қызмет істеген де, 1918 жылы чехославактардың Сібірде революцияға қарсы жасаған перевороты болғанда Совдеп адамдарымен бірге «Үш жүздің» адамдары да абақтыға алынып, бастығы Төгісов қып, Колчак олардың көбін атқан» – Сәбит Мұқанов. («Өмір мектебі», 9 том, 466 бет).

Сәбит Мұқановтың жазғанында Омбы қаласында уақытша билікке ие болған Колчак үкіметі «Алаш» партиясының айдап салуымен Төгісовты қамауға алып, басқа мүшелерін сотсыз атып, қуғын-сүргінге ұшыратқан. «Алаш» партиясы «Үш жүз» мүшелерінің және осы партияға бүйрегі бұрған адамдардың тізімін берген, осы тізім бойынша Колчак үкіметі жазалау жүргізген. Ідіріс қажыны өз үйінде отырған жерінде атып кеткен. Ідіріс қажының өлімі туралы мынадай дерек көздері ба.

Жазушы Сергей Баймухамбетов «Загадка потомка Каракесеков» («Северный Казахстан» 4.02.1994г.) деген мақаласында былай деп жазады: «Легенда гласит, что как раз гордость и стала причиной трагедии девятнадцатого года. Якобы один из колчаковских командиров, чьи войска расположились в ауле Идриса-хаджи, вызвал старейшину к себе. Патриарх, конечно, оскорбился и отправил гонцов назад с подробнейшими разъяснениями, кто и кому должен являться. А кончилось все расстрелом. Какие, к черту, казахские церемонии, когда есть маузер и трехлинейная винтовка». Сергейдің бұл жазғаны Ідіріс қажыны Колчактардың атқанына ғана анықтама бола алады. Ал, Ідіріс қажының Колчак командирінің, яғни қарулы үкімет адамының шақырғанына бармауы, Колчак армиясы адамының шақырғанда келмегені үшін атып тастауы жазушының қиялынан шыққан деуге болады. Жазушының Ідіріс қажы өліміне терең бойламағаны, саяси төркініне мән бермегені анық көрініп тұр. Ел аузындағы Ідіріс қажы туралы кейбір әңгімелерде байлығын тонау үшін өлтіріпті деп те айтылып жүр. Бұның бәрі сол кездегі саясатты, оқиғаны дұрыс бағаламаушылықтың шыққан.

Ідіріс қажыны колчактардың не себепті атқанын жоғарыда жазсақ, қалай атқанын баласы Мәліктің өз қолымен жазғанынан оқиық. Алматы қаласындағы Республикалық мұрағатта (архивте) қор-135, тізбе-1, Іс-379. «Дело по конфискации хозяйства и выселению бая 8-го аула Бейнеткорского района Петропавловского округа Идирисова Малика» деген 148 беттен тұратын іс (дело) бар. Осы істе Айдарбеков Мәлік Ідірісұлының Бүкілроссиялық Орталық Атқару Комитетінің Президиумына жазған хаты бар. Осы хаттан әкесінің өліміне байланысты уақиғадан үзінді келтірейік.

«Я и отец мой Идрис Айдарбеков были одними из деятельных членов этой партии («Уш жуз»). С воддворением в Сибири Колчаковской контрреволюционной власти деятели контрреволюционной партии «Алаш Орда» поспешили донести Колчаку о признании и приобщении партии «Уш жуз» во главе с Тогусовым к Советской власти. Поэтому, в 1918 году Колчак распорядил арестовать Тогусова в Омской тюрьме и Тогусов был взят под стражу. Во время декабрьского восстания Омских рабочих против Колчака Тогусов сумел бежать из Омской тюрьмы, но он был задержан «Алаш-Ордой» и выдан ею Колчаку, который и распорядился убить Тогусова жестокой мученической смертью. Я же тогда был задержан-арестован Колчаком в качестве заложника впредь до поимки Тогусова. Расправившись с Тогусовым Колчак снарядил карательную экспедицию для разгрома партии «Уш жуз» в том числе меня и моего отца Идриса Айдарбекова и, считая меня также убитым шашкой, оставила меня на месте, изранив меня изрядно. Дом же наш был ограблен до тла. Я однако уцелел, притворившись убитым. Таким образом за преданность Советской власти, отец мой был убит Колчаком, а я был изранен до полусмерти, и спасла меня лишь одна оплошность палачей».

Колчак үкіметінің Ідіріс қажыны өлтіргенге дейінгі азабы да аз болмады. «Алаш Ордашылдардың айдап салуымен Есілкөлдегі Колчак үкіметі Айдарбековтардың өрістегі малдарын есепке алып, сұраусыз алып отырды. Ідіріс қажының құдасы Қара Баймағамбеттің де малына қол салды. Екі байдың қара малдарын ашыққан солдаттарына сойып беріп отырса, жылқыларын атты әскерлеріне мініске тартып алды. Ақтардан зорлық көріп, көңілі қалған Қара Баймағамбеттің 1919 жылдың күзінде М.Н.Тухачевский басқарған 5 Қызыл Армияны Петропавлда қарсы алып, ашыққан армияға көмектесуінің себебі де осында жатыр.

Қазан айының соңында Тобыл, Ишим қалаларын колчактардан тазартып келе жатқан М.Н.Тухачевский басқарған Бесінші Қызыл Армия Петропавл қаласын азат етіп, «Омбыны аламыз!», «Сібірді босатамыз!» деген ұранмен Омбыға бет алды. Қызыл армия Лебяжье, Қарақоға бекіністерінде жол тосып жатқан колчак армиясын талқандап, 500 Колчактарды тұтқындап, 120 мың бұт

бидайын тартып алды. Булаев, Лебяжье, Келтесор болыстарын, Есілкөл қаласын азат етіп, алынған жерлерде Ревкомдар құрды. Келтесор болысының болысы болып келген Мәлікті қайтадан болыстыққа сайлады. 1921 жылы Келтесор ревкомының басқармасына сайланды.

1921 жылдың февраль айында Қорған, Ишим, Ялутор, Петропавл, Көкшетау, Қостанай ақ армияның тығылып жүрген офицерлері мен генералдарының ұйымдастыруымен байкулактардың қарулы көтерілісі болғанын тарихтан білеміз. Бұл көтеріліс орыс әдебиетінде «Ишимское восстание» деп те аталды. Бұл көтеріліс Омбы бағытында Есілкөлге дейін жетті. Булаев, Лебяжье, Келтесор болыстарында коммунистерді сотсыз атып тастап отырды. Ревкомдар ЧОН отрядтарын құрып қорғанысқа көшті. Мәлік Айдарбеков ұйымдастырған Келтесор отряды Көкшетаудан шыққан бандалармен ашық соғысты. Бұл жөнінде жоғарыда аталған хатында: «Не говоря вышеизложенного, я в 1921 году был избран председателем Келдисорского волревкома Петропавловского района и заявил себя деятельным Советским агентом, что доказано тем, что я во время налеты Кокчетавских бандитов не боялся во время схватки убить одного из них и задержать другого. Это обстоятельство известно тогдашнему уполномоченному Акмолинского Губчека тов.Лосеву» – деп жазды.

Өзінің хатында жазғанындай, Мәліктің Келтесор болысы ревкомының төрағасы болғанын анықтайтын құжаттар жетіп артылады. Петропавл облыстық архивінің фонд-55, Тізбе-1, Іс-53. «Список делегатов Акмолинского губернского съезда (21.08.1921)» атты құжатта 168 съезд делегаттары тізімінде 78-ші болып тіркелген. Петропавл архивінің фрнд-5, тізбе-1, іс-185. «Протоколы, анкеты и списки членов Келтисорской волости» деген құжатта мынадай мазмұнды хат сақталған:

«В Келтисорской волисполком:

Настоящим информационную инструкторского п/отдела Отдела управления Акмолгубисполкома предлагает с получением сего немедленно выехать в г.Петропавловск и прибыть в Губинфинстр не позже 25 января 1922 года. За неисполнением сего и за несвоевременную явку будут виновные передать суду.

Примечание: Явится председателю тов.Айдарбекову и Секретарю тов.Тастемирову обязательно.

Завгубинфинстром п/отд.

Секретарь».

1922 жылдың басынан бастап болыстық ревкомдар таратылып, болыстық атқару комитеттері құрылады. Мәлік Ідірісұлы Келтесор ревкомның төрағалығынан осы болыстың атқару комитеті төрағасына сайланады. Оны анықтайтын өз қолымен жазылған қолхаттың ксерокөшірмесін бердік.

Ксерокөшірме. Подписка.

Мәлікті 1923 жылы Ақмола губерниясы бойынша өткен болыстар сайлауында Қазан төңкерісіне дейін патшалық Ресей кезінде ел басқарды, әкесі Ідіріс бай болды, қажылыққа барды деп сайлау тізіміне енгізбеді. 1923 жылдан 1928 жылға дейін атқарған қоғамдық қызметі туралы деректер жоқ.

1928 жылы Петропавл округы бойынша 30 дан астам ірі байларды жер аударды. Осы байлар тізімінде Ідірісов Мәлік те бар.

Петропавл округтік атқарукомитеті Мәлік Ідірісұлына жер аударар алдында мынадай мінездеме береді:

«Идрисов Малик – лет сорок. Бай. Раньше в Николаевское время был волостным управителем. Является крупным торговцем. Имел торговую связь с Москвой и Петроградом. Он по несколько раз присваивал кредиты гос.торговых учреждений. Привлекался к суду. Имеет две жены. Имеет 4-х наемных рабочих. Пользуется большим экономико-политическим влиянием в пределах бывших трех волостей». (фонд-1370, опись-3. Выписка из доклада об итогах компании конфискации в Бейнеткорском районе. Характеристика баев).

Әрине, округтік атқарукомитеті өз істерінің дұрыстығын көрсету үшін барынша жаман мінездеме жазған.

Мәлік Ідірісұлы Ақтөбеге жер ауып барғасын Петропавл округтік атқару комитетінің жазықсыз жер аударғанын нақты деректермен дәлелдеп, Бүкілроссиялық атқару комитетінің президиумына, ВКП(б) Орталық Комитеті мен Саяси Бюросының генералдық секретары Сталинге шағым хат жазды. Бұл шағым хаттарды Алматы архивінің 135 қор, 1-тізбе, 379-ісінен алдық. Екі хаттың көшірмесін жазып отырмыз, өйткені осы екі хаттан оқушы Айдарбековтар жайлы көп жайытты аңғара алады. Мәлік Айдарбековтың саяси сауатты, өжет адам екенін айтпас бұрын сол кездегі тарихи жағдайға тоқталайық.

Қазақстанда тоталитарлық жүйенің берік орын алуы Ф.Голощекиннің үкімет басына келуімен (1925-1933ж.ж.) тығыз байланысты. Ауылдарды Совет үкіметі орнаған жоқ деп, «Кіші Октябрь» төңкерісін жүргізіп, қысқа Уақытта отырықшылыққа (коллективтендіру) көшіру саясатын жүргізді. Бұл саясатына қарсы болады деген озық ойлы ел басшыларын қуғынға ұшыратты. С.Садуақасов, С.Қожанов, С.Сейфуллин, М.Мырзағалиев, Нұрмақов, С.Мендешов, Ж.Мыңбаев сияқты ел басшыларын «ұлтшыл» деген желеумен 1926 жылдары қызметтен, елден қуды. 1928 жылдың аяқ кезінде А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев екі жылдан кейін М.Тынышбаев, Ж.Досмұхамедов сияқты алдыңғы қатарлы ұлт өкілдерін тұтқынға алды. 700 дан астам ірі байларды тәркілеп, жер аударды. ОГПУ-дің мәліметі бойынша бұлардан басқа 1922-33 жылдар арасында бұлардан басқа үкімет

саясатына қарсы болды деп 33 мың адам қамауға алынды. «Кіші Октябрь», коллективизация саясатының нәтижесінде Қазақстандағы қазақтардың саны 50% кеміді.

Көршілес Қырғыз, Өзбек, Түркімен, Тәжік республикалары бұндай нәубәтсіз, бұндай апатсыз-ақ, бұндай шығынсыз-ақ коллективизация қайшылықтарын жеңе білгенде Қазақстанның осындай жағдайға ұшырауы тек үкімет басшысы Ф.И.Голощекиннің кінәсінен болды. Орыстардың мұжығынан басқа шаруа көрмеген Голощекинге ең кедей деген көшпендінің отыз-қырық ұсақ малы, төрт-бес ірі қарасының болуы шектен тыс байлық болып елестейді.

Пролетариатсыз социализм құруға болмайды, Октябрь революциясы қазақ даласында болмапты деп Сталинге хат жазады. Сталин бұл идеяны қызу қолдап бұрыштама қояды. Сонымен 1928 жылы бүкіл Совет еліне жеке шаруаларды коллективтендіру басталғанда, Қазақстанда Ф.И.Голощекиннің басшылығымен «Кіші Октябрь революциясы» басталады. Голощекиншілдер жалаңаш батрактарды қолына мылтық беріп атқа отырғызады. Сөйтті де малы бар халыққа айдап салды. 300-ден аса малы бар үйлерді «байлар» деп шаңырағын ортасына түсірді. Малдарын тартып алып елден куды, жер аударды. Сәл дауыс көтерген бай, қожа, молданы қолдарына шексіз билік тиген белсенділер, әсіресе, орган қызметкерлері сотсыз, тергеусіз атып та тастап жатты. Мал ұстаудан басқа кәсібі жоқ қазақ халқының мал бірден-бір тіршілік көзі екенін білмеді. Әр халықтың жергілікті ерекшелігін есепке ала отырып, бұл науқанды асыра сілтеусіз, белден баспай, үгіт-насихатпен жүргізгенде қазақ халқы бұрын-соңды болмаған қырғынға ұшырамаған болар еді.

И.В.Сталинге жазған хатында Мәлік Ідірісұлы Қазақстандағы жағдай туралы былай деп жазды: «Мы Казахи – переживаем ныне этап разлагающегося родового быта, из скорлупы этого быта мы еще не вылупились. Мы казахи в силу сложившейся счастливо об, активной политической обстановки, созданной Октябрьской революции, избегли грозившего при царизме этапа рабства, также этапов феодализма и капитализма и казахи минуя муки рождения этих этапов, свободно, легко и безболезненно могут воспринять социалистический строй при условии разумного и умелого подхода к делу со стороны местных партийных, советских и хозяйственных организаций и при условии строжайшего соблюдения принципов преподанных 15 съездом партии и последовавших за ним Пленумов ЦК ВКП(б).

Переход же от родового быта к социализму не представляет таких особых мук, так как в самом родовом быту содержатся все начала патриархального коммунизма, нуждающегося в разумном руководстве диктатуры пролетариата и в научном оформлении.

Если мы ошибаемся в наших взглядах на дело, то мы просим Вас, тов.Сталин, извинить нас в том предложении, что мы говорим Вам все это от чистого сердца без задних мыслей по нашему разумению.

Мы полагаем, что Казахстан в отношении нас допустил ошибки, что просим Вас иметь всегда в виду».

Хаттың мазмұнына қарағанда Мәлік сауатты, саясатқа да жетік болған. Екіншіден, Сталиннің сол кездерде сенімді адамдарының бірі деп саналған Голощекин басқарған Қазақстан үкіметін «қателесті» деп Сталиннің өзіне жазуы барып тұрған батылдық, екенің бірі істей бермейтін іс.

Мәлік Ідірісұлы «Голощекин қателесті» деп 18.12.1928 жылы Ақтөбе қаласынан жер ауып жүрген уақытта жазған. Бұл уақытқа дейін Қазақстанда коллективтендіру жұмысында қателік жіберілді, халықты жазықсыз жер аударды деп Сталинге, не Голощекинге Мәлік Ідірісұлынан бұрын хат жазған басқа адамды тарихтан кездестіре алмадық. Рас, 1932 жылы Ғ.Мүсірепов, М.Ғатаулин, М.Дәулетқалиев, Қ.Қуанышев, Е.Алтынбеков ВКП(б) Орталық Комитетіне Қазақстанда коллективтендірудің лениндік принципін бұзу орын алып отырғандығы туралы хат жазған. (Бұл «Бесеудің хаты» деп аталып кеткен).

Қазақстандағы осы сияқты теріс саясатпен, аштықпен белсене күрескен – партия қайраткерлерінің бірі – сол кездегі РСФСР совнаркомының орынбасары, белгілі революционер Тұрар Рысқұлов Сталинге екі рет хат жазған. Бірақ бұлардың бәрі 1931-1932 жылдары жазылған.

Мәлік Ідірісұлының ол кезде «тәжірибелі большевик, Сталиннің серігі» атанған Филипп Голощекиннің атына сын айтып, Сталиннің өзіне жазуы айға балта сілтеумен бірдей болатын.

Мәлік Айдарбеков ВКП(б) Орталық Комитеті мен Саяси Бюросына, Бүкілроссиялық Орталық Атқару комитетінің президиумына КазЦИК-тың және Петропавл округтік атқару комитетінің жазықсыз Ақтөбе қаласына жер аударғаны туралы шағым хатын өз атынан ғана емес, өзімен бірге жер аударған Бейнетқор ауданының 8.10 ауыл тұрғындары Сұлтан Абдрахимов, Баймухамед Майкотов, Хасен Баймухамедов, Құрманшаих Майкотов, Дәмелі Майкотова, Исамберды Тоқымбетов, Тасмағамбет Тоқымбетов, Жылқыбай Сабырдинов, Нұрғали Жылқыбаев, Темірғали Жылқыбаев, Ахметжан Нұрмұхамедов, Ибел және Жүніс Қаймуллиндер атынан да жазған.

Бірақ, жазылған шағым хаттар нәтиже бермеді, өйткені Петропавл округ атқару комитеті жоғары жаққа бұл кісілерді тап жаулары деп жағымсыз жауап берді. Мысалы Мәлік туралы Сталинге: «Революцияға дейін әкесі Ідіріс екеуі патша үкіметіне қызмет етіп болыс болды, атақты байлар, кедейлерді қанады, Ідіріс

Мекеге барды» - деп телеграммамен жауап берген. (қор-135, тізбе-1, іс-379). Мәліктің Ақтөбедегі өмірі туралы ешқандай дерек жоқ, ел аузындағы әңгімелерге қарағанда тиісті уақытын атқарып 1932 жылы босатылады.

Ақтөбеде жер ауып жүргенде өлеңмен елге жазған хаты:

Өткен күн, көрген қызық түсті еске,
Зарығып бір отырмыз күнде кешке.
Өткенді мысал қылып жаздым өлең
Жамиғат бұл қалай деп айып етпе.

Жаратқан хақтағала күн мен айды,
Қасірет, ауыр қайғы сөз қозғайды.
Дағдырда жазған іс өзгерілмес,
Құдай досты пайғамбардан біз қалайды.

Атамыз өткен екен керей-уақ
Сөйлеймін білгенімді салсаң құлақ.
Олар да өз тұсында кем болған жоқ
Бақ-дәулет ғұмырынша кімде тұрмақ.

Уақта белгілі еді Қамбар атам,
Сөзімде осы айтқан барма қатам.
Ерегіскен дұшпаннан кегін алып,
Қалмақты Назым үшін қырып салған.

Екінші болды батыр тағы Көкше,
Соғысты жаулармен нағыз ерше.
Жаулыққан қалмақтарды бет қаратпай,
Бір сыпыра батырлықпен ғұмыры өтті.

Қазақты асырады тұлпарымен
Екінші қолындағы сұңқарымен.
Адам ғып алты алашты өркендетіп
Сол үшін аты қазақ соңына ерді.
Бір күні жауыз ажал қуып жетті
Атамыз Қобыландыға қаза жетті.

Асылдан болат туып Қосай батыр
Салыпты дұшпанына заман ақыр.
Өлтіріп Қобыландының кегін алып,
Бақ – дәулет, құрды басқа алтын шатыр.

Үшінші болды батыр Баян-Сары
Қозғалды қасіреттен сөздің зары.

Қасында Абылайдай ақылшы боп,
Бағынды бұларға да жұрттың бәрі.

Өтіпті бұлардан да дүние солай,
Кім өтті бұл дүниеден бір тосылмай.
Уақтың шалқақтаған еркесі едім
Бұл күнде жабырқатты патша құдай.

Қайран ел сағынамын сіздерді ойлап,
Қасірет толып жатыр іште қайнап.
Өткен күн қайта айналып келермекен
Жабыққан көңілдегі қайғыны айдап.

Мен жүрмін Ақтөбенің қаласында,
Сыйынып бір алланың панасында.
Бақ-дәулет ағайынның құрметімен,
Сыймаушы ем Сарыарқаның даласына,
Мал ұрлап, кісі өлтірген жазығым жоқ
Аз ғана бақ-дәулеттің жаласына.

Дариха жауыз тағдыр қайталадың,
Алмаған бақ-дәулетті еш қалмадың.
Қатын-қалаш үй-ішін түгел айдап
Жылаған балаларға көз салмадың.

Жанатай Тұрашпенен асыл затым,
Тұрашқа көңілімде бар ғой дәтім.
Сарғайып сағат сайын күтсемдағы
Сонда да бір келмеді жазған хатың.

Бірінші дұғай сәлем Сағит аға,
Кетіп тұр осы күнде бізден баға.
Кез болды түрлі қаза бұл шағыңда
Қайырын берсін сізге хақтағала.

Дос құрбым замандасым Мұқан мырза
Мен үшін бір жаныңды қылдың жеда.
Ардақты Нұрмұханбет, Қасен, Бейсен,
Сіздерге өлгенімше мен риза.

Ардақты Орынбасар ағатайым,
Біз кетіп сіздерге түсті уайым.
Тілегін екі жақтың қабыл етіп
Үйірге қосар ма екен бір құдайым.

Нүрпейіс, Шахан менен Қоржанбайға
Бір жүріп ойнап күлген заман қайда.
Зарығып сіздерді ойлап жатқан жүрек
Білмейтін не боларын, қандай жәйда.

Хат-хабар мен күтемін бәріңізден,
Өлгенше бұл дүниеден күдер үзбен.
Бақыл бол үлкен-кіші замандасым
Қоштасу амандасу енді бізден.

Болғанда заман дауыл, басым қаңбақ,
Жел қуған жаққа қарай домаламақ.
Тапсырып тәуекелге белді байлап,
Дариха мухмин адам мойындамақ.

Мәпидей жалғыз бауыр қалды артта
Зарланып жылағаны батты жанға.
Біз кеттік тәуекелге белді байлап,
Зар жылап қала берді Қызылжарда.

Жылаған көздің жасы шығын заман
Болып тұр жылағаның ызыңдаған.
Бір алла тілегіңді қабыл етсін
Не айтам одан басқа бауырым саған.

Өткен күн қылған қызық түседі еске,
Зарығып біз отырмыз күнде кешке.
Назым қып бір-екі ауыз жаздым сәлем
Жамиғат бұл қалай деп айып етпе.

Жазушы Мөлгаждар менің атым
Тарихта белгілі еді арғы затым.
Шыға алмай қыр басына ойда отырып
Қасіретпен ағайынға жазған хатым.

Күрең ат, ащылы шоқ жерім қалды
Қарауыл, керей-уақ елім қалды.
Бірге өскен кішкентайдан бауырларым
Тыңдашы құлақ салып біздің зарды.

Мұрнымнан Келтесордың исі кетпес
Көруге шоғаларды көзім жетпес.
Өтсе де неше заман көрге түспей
Түсімнен бауырларым өңі кетпес.

Бауырлар, көп болды көрмегелі
Бар шығар ренжіткенім кей біріңді.
Сен үзген шынар ағаш бұтағындай
Толқынмен ағып кеткен біз бір мұнды.

Әміржан, Қапизамен құлыным-ай
Сорына кездестірді мына құдай.
Үш үйді қатар тігіп толықсыйтын
Заманың не болады бұдан былай.

Елубай саған аманат осы өлеңім
Аяйды қолдан келсе кім өнерін.
Еліме анық оқып түсіндірші
Тартылмай шаршы топта кемеңгерім.

Қаламым тоқта енді, сөзім қысқа,
Сондай-ақ, жүйрік емен сөзге ұста.
Бар шығар арасында көп қатесі
Тар жолда, тайғақ кешу ағысында.

Мәлік Айдарбеков 1934 жылы Омбы облысына көшіп барып,
1937 жылы Омбы қаласында «халық жауы» деп ұсталып ату
жазасына кесілді.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

ЖАЗЫҚСЫЗ ЖАНДАР ЖАПА ШЕКТІ

• • • •

Мағжан Жұмабаев

ТҰТҚЫН
(М.Д-ға хат)

Кеудеде – от, іште – жалын, көзде – жас,
Күні-түні қайғы жұтқан сорлы бас,
Сабан төсек, тым қараңғы жатағы,
Наны қара, шайы қара, қарны аш!

Күн түсірмес мейірімі жоқ қаратас,
Ағармай ма мұндай үйде қара шаш?
Жанында жоқ жаны ашитын жақын жүз,
Тасбауырлар ыңғайына қарамас.

Жарық сәуле не Ай, не Күн көрсетпес,
Жақынының: «Ой бауырымын!» естірмес.
Іс – санаулы, сөз – аңдулы, ерік жоқ,
Өз қолымен ұнамды тон піштірмес.

Қайғыланба, сорлы тұтқын, еш нетпес,
Күн батқанмен, таң атпайтын түн жетпес.
Ер жүректі азаматтың басына
Бұл жалғанда нелер келіп, не кетпес?

АЗАПТА БОЛҒАН АҚЫН
(Хамза Абдуллин)

Қазақстанның белгілі ақыны, танымал тұлға, жерлесіміз Хамза Абдуллин тағдырдың тәлкегіне душар болған аяулы азамат. Ұлы Отан соғысына қатысып, ел қорғады, жаулардың қолына түсіп, тұтқындалды, бір шыбын жаны қаншама азап шекті. Өмірінің жалындаған жігітшілік шағы – он бес жылы қапаста, айдауда өткен. Әңгімені іретімен баяндайық.

Абдуллин Хамза Жармұхамедұлы 1919 жылы (кейбір деректерде 1917 жылы) 10 ақпанда Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі Мағжан Жұмабаев ауданы (бұрынғы Бейнетқор ауданы) Шаңдақ деген ауылда дүниеге келген. 1932-1936 жылдары Омбы қаласындағы ауыл шаруашылық жұмысшылар факультетінде оқып, оны ойдағыдай аяқтайды. Елге оралып, облыстық халық ағарту бөлімінде қызмет атқарады. 1937-1940 жылдары Алматы қаласындағы Коммунистік Журналистер институтына түседі. Ол институтты ойдағыдай – қызыл дипломмен аяқтап, орталық «Социалистік Қазақстан» газетіне қызметке орналасады, бөлім меңгерушісі дәрежесіне көтеріледі. Оның өлеңдері облыстық, республикалық газет-журналдарда жариялана бастайды.

Хамзекеңнің алғашқы туындыларының бірі 1940 жылы «Әдебиет майданы» журналының 12 санында шыққан «Шойын жолда» атты дастаны. Көлемді дастан, 130 шумақ және ол латын әріптерімен жазылған екен. Бұл дастан, жас ақын журналистердің Республикалық жарысында бас жүлдеге ие болған еңбек. Осыдан іле аталмыш журналда «Қорқақ» атты екінші дастаны басылады.

1941 жылдың басында Хамза Абдуллин міндетті әскер қатарына алынады. Көп кешікпей Ұлы Отан соғысы басталады. Оңтүстік Батыс майдандағы көп жауынгерлер қоршалып немістердің қолына түседі де, тұтқындалады. Бұл тұтқындардың арасында Хамза ағай да бар еді. Содан 1945 жылға дейін олар Германияның концлагерінде болады. Алғаш батыстың Хорол, Ковель қалаларында камалса, одан кейін Германияның Алтенбург, Польшаның Демблин, Виньямино қалаларындағы мықты, атақты бекініс лагерлерінде орналастырылады, қиын-қыстау, қиамет-қайым өмірлерін осы жерлерде өткізеді.

Хамза Германияда құрылған Түркістан легионына қабылданады. Онда мұсылмандар дивизиясы құрылып, Хамзекең Темірлан батальонында жұмыс істейді, кейін Түркістан комитетінде шығарылатын «Милли әдебиет» журналы мен «Жаңа Түркістан» газетінде әдеби қызметкер болады. Сол жерде «Толқын жыры» деген өзінің алғашқы өлеңдер жинағын бастырып шығарады. Бұл айтылып

отырған әңгіменің жайы былай болған. Герман үкіметі Кеңес үкіметіне қарсы Түркістан легионын, Түркістан комитетін, одан соң мүсілмандар дивизиясын құрған. Бұлардың құрамында түрік, өзбек, татар, қазақ т.б. ұлт өкілдері болған. Оларды құрастырып, біріктірген және басқарған, негізінен, Кеңес үкіметіне қарсы адамдар еді. Ал, дивизия болса Шехословакия жерінде орналасады. Бірақ, ондағы концлагердегі тұтқындар (іріктелген) арасында алауыздылық туып, антифашистік ағым пайда болады, араларында ірткі туады. Соның нәтижесінде көптеген адамдар қайтадан түрмеге жабылады, ату жазасына бұйырылады. Сөйтіп, Хамза ағамыз ату жазасына кесіледі. Бірақ, төтенше болған бір уақиға оның тағы жанын сақтап қалады.

1945 жылы 23 сәуір айында (соғыс бітуге жарты-ақ ай қалғанда) Гитлердің түрмедегі, лагерлердегі адамдарды, түнгі шабуыл кезінде, босатындар, Қызыл Армияға қарсы жіберіңдер деген бұйрығы шығады. Бұл Гитлердің «өздерін өздері қырсын» деген пиғылы еді. Германия қамауында (қапаста) отырған адамдар бостандыққа шықтық деп тым-тырақай қашады. Солардың ішінде тағыда Хамза Абдуллин де бар еді. Олардың біразы оққа ұшады, аман қалғандары Қызыл әскерлерге қосылады. Сөйтіп, пәле-жаладан аман-сау құтылдым ба деп жүргенде Хамзекеңді Кеңес Одағы мемлекеттік қауыпсіздік комитетінің адамдары ұстап, Пруссия жерінде түрмеге жақтырады. Соғыстан кейін шет жерде жүрген фашистік тұтқында болғандарды өз жеріне босатады, әр республиканың сұрауы бойынша. Хамзекең елге – Алматыға оралады, туған жердің топырағына табаным тисе деген арманы орындалады. Бұл қуанышы да көпке бармайды, сорлы басы әлі де азаптан арылмапты. «Сатқын», «фашистерге қызмет еткен» деген айып тағылып, 1947 жылы өзінің туған елі Қазақстанда тағы сотталып, 10 жылға кесіледі. Бұл жазаның ең жеңілі болатын. Ол кезде не 25 жыл, не ату жазасы болатын. Содан, тағы 10 жылға айдалып, Сібірдің атақты Қалыма лагеріне жіберіледі.

- Мен «Толқын жыры» атты өлеңдер жинағымды Германияда тар қапаста жүргенде жаздым, - дейді Хамзекең. - Онда үкіметімізге қарсы жазылған бір ауыз сөз жоқ. Редакцияда, Германияда жүргенде, мүсілмандар дивизиясында болғанда фашизмге қарсы астыртын әректтерге қатыстым. Ұлттық комитеттің осыларды ескермегеніне танданамын. Мың өліп, мың тірілдім. Бірнеше рет ату жазасын да алдым. Әйтеуір, әлі тірімін. Он бес жыл көрген бейнетім, қайпастағы қайғым, айдаудағы азабым барлық өмірімнің таразысын басып кетері сөзсіз. Тек ондай азапты ешкімнің басына бермесін!...

1955 жылы Одақтың Жоғарғы Кеңесі барлық «отан сатқындары» деп айыпталған адамдарды ақтау, азаматтық құқығын қайтару жөнінде үкім жариялайды. Осыған орай Хамза Абдуллин де 1956 жылы түрмеден босап, бас бостандығын алып шығады.

Паспорты, Отан соғысына қатысқандық кәуәлігі-әскери билеті беріледі, журналистік, жазушылық дәрежесі, қызметі бәрі де қалпына келтіріледі.

Бірақ, ақталып, жалпы халыққа жариялануы 1993 жылғы 14 сәуірдегі «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау» туралы Заңы негіз болды. Абдуллин Хамза ақталды Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының шешімі шықты. Иә, өмірдің қиямет – қайымын: тұтқын, фашистік концлагерь, Түркістан легионы, Колыма сияқты тамықтан өткен кезеңіне осымен нүкте қойылды, бостандық, жаңа өмір басталды.

1956ж. бар пәледен құтылғаннан кейін, бас бостандығын алғаннан соң ғана құрғаған қаламын қолына қайта ұстады. Туған елге, жерге, Отанға деген зор махаббатын қайта, жаңғырта жырлай бастады.

Хамза Абдуллинді өмірімде екі-ақ рет көрдім. Бірі сексенінші жылдардың басы болатын, № 2 облыстық қазақ мектеп-интернаты қабырғасында кездестік. Мен ол кезде аталмышты оқу орынының директоры едім. Хамза ағайдың жас шамасы алпысты алқымдаған кезі болуы керек, дегенмен жүріс-тұрысы ширақ, сөзі жинақы, пысық, орта бойлы, толықша келген, дөңгелек жүзді адам екен.

Республикаға белгілі ақын-жазушы, дәстүр бойынша Хамза Абдуллинмен әдемі кеш өткіздік. Оған әдебиеттің жанашырлары, жоғарғы сынып оқушылары және мұғалімдер қауымы шақырылды. Кездесуде ақын өзінің шығармашылығымен таныстырып, біраз өлеңдерін оқыды. Өзінің Мағжан Жұмабаев елінен екендігін, Мағжанмен туыс екендігін, оны көзімен көргендігін, мақтанышпен айтып берді. Бірақ, ол қапастағы кезенін аз айтты, мүмкін өз көңілін босатқысы да келмеген шығар, оны біз кезінде аңғармадық.

Екінші кездесуіміз екі мыңыншы жылдың басы, Алматы қаласында болатын. Хамзакеңнің сексеннен асып, тұғырдан түсіп, қуаты қайтып, қартайған шағы екен. Бас көтерер бәйбішесі де жоқ, анда-санда келіп кететін немере, туыстары болмаса, жанында басқа сүйеу болар адамды қасынан көре де алмадық. Шіркін, жалған дүние-ай! Жігітшілігі де, қариалығы да қиыншылықта өткен абзал ақыным-ай! Дегенмен, сексеннің ортасына дейін, өмір сүріп, 2002 жылы фани дүниеден өтті, сүйегі асыл деп қазақ осыны айтады.

Хамза Абдуллин ауыр жолдан оралды. Талай тамықтың тар жолдарынан өтті, қиын-қыстау кезеңдерді басынан кешті, жалындаған жігіт шағы қараңғы қапаста өтті, жарық дүниемен талай қоштасты, елге есейген, марқайған, көңілі жабырқау шағында жетті. Міне, оған тағдырдың тартуы осылай болды. Еліне келді, шешесі о дүниелік болған, әкесі 37 де ұсталған еді. Бар паналаған жері Мағжанның інісі Сәлімжанның үйі болыпты. Аман қалған жан олжа деп, Хамза келісімен өзінің жазушылық жұмысына кірісіп те кетті. Келісімен республикалық газет-журналдарға өлең, мақалаларын

жариялай бастады, жаңа жинақтарын шығарады. Көбіне ол көркем аудармамен айналысты. Ол орыстың, батыстың, шығыстың белгілі ақындарын, татар жазушылары Ибрагим Салаховтың, Нұри Арслановтың т.б. шетел ақындарының шығармаларын қазақшаға аударды. Бұл үлкен өнер, үлкен дарындылық. Өлеңді аударған адам-автордың бәсекесі дейді.

Хамза ағай түрмеде, айдауда жүрген кездегі өлеңдерін баспа беттерінде толығынан көрсете қойған жоқ. Оның себебі де бір жұмбақ. Қорқып қалған жүрек пе? Әлде өткендегі қиын-қыстау кезеңдерін еске алғысы келмеді ме? Елді, жерді жырлап, сағынышпен жазғандары мол болуы керек еді. Дегенмен мына бір өлеңін әйгілі Демблин қамалында отырған кезде шығарған екен.

«Ащы – мынау қараңғылық сарайын,
Бой жазайын, бостандыққа барайын.
Қайда менің еркін өскен кең далам?
Көз жіберіп, биік шыңнан қарайын.

Хамза Абдуллиннің ең көлемді шығармасы – көркем аударма. Ол Шота Руставелиден аударған «Жолбарыс тонды жаһангез» атты дастан («Жазушы» баспасы. Алматы – 1974 ж.). Барлығы 250 беттен асатын өлеңмен жазылған көлемді басылым. Шота Руставели Грузин халқының ұлы ақыны және терең ойшылы. Ол 12 ғасырдың екінші жартысы мен 13 ғасырдың бірінші жартысы аралығында өмір сүрген адам. Осы аударма кітабының алғы сөзін жазған академик-жазушы жерлесіміз Ғабит Мүсірепов екен.

Ол 1956 жылы түрмеден оралғаннан кейін Қытай Халық Республикасының көсемі Мао Цзе-Дунның он алты өлеңін қазақшаға аударған. Әрине, бірден қытай тілінен аударылды ма, әлде орысша нұсқасынан аударылды ма, ол жағы белгісіз. Дегенмен, Хамза Абдуллин басқа ұлттардың еңбектерін аударуға әбден машықтанғаны көрініп тұр. Сондықтан, біз оны жақсы аудармашы іретінде де таний аламыз. Алғашқы өлеңдер жинағы «Теңізден теңізге» деп аталады, ал соңғысы «Ел суреті» атты жинақ. Бұнда «Тарбағатай өңірінде», «Шам шахары», «Отырар», «Көкшетау», «Грузия әуендері» т.с.с. өлеңдері және толғаулары, дастандары берілген.

Ақын соңғы кезде ұлы ақын Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармаларын зерттеуде, насихаттауда аянбай еңбек еткен болатын. Сөз соңында Қазақстан жазушылар Одағының мүшесі, дарынды ақын Хамза Абдуллиннің тар жерде жүргендегі кейбір өлеңдерін оқырмандарға ұсынамыз.

Зарлы ана туралы жыр

- «Әу, анау кім Сары Арқамда зарланған?
Қарғайды өзі! Кімге ол қарғыс арналған?
Қандай ғана мұны терең жан екен,
Арылмаған қасыретті ұлы арманнан.

Неге еңіреді, егіледі, қарашы?
Аққан қан не? – Жүрегінің жарасы!
Неге өксиді? Жоғалып па жалғызы,
Оң көзінің ағы менен қарасы?» –

- Ол сорлы анам, денесін у билеген,
Үзген үміт мынау сұмырай дүниеден,
Тұла бойын шалып қасірет жалыны,
Қалыпты-ау тек шыбын жаны күймеген!

Ел қайғысы түскен анам басына,
Қартайғанда пенде келмей қасына.
Малын, жанын тартып апты дым қоймай,
Қараңызшы көзден аққан жасына.

Ұлы кеткен өлім іздеп майданнан,
Серік шалы шетке он жылға айдалған.
Жалғыз қызы келінімен нан іздеп,
Дорба салып, қайыршыға айналған.

Сағат сайын таяу келіп өлімі,
Қанды жасқа толған екі өңірі.
Сорлы анамның көрініп тұр жүзінде
Біздің сонау туған елдің өмірі.

Ел тұрмысы – тым масқара, бізге жат,
Жігіттер жоқ әсем жүйрік мінген ат.
Бозбала мен бойжеткен жоқ шалқыған,
Әлем – адыра! Жатыр өліп махаббат!

Кәрі, жасын басып төмен құлақтан,
Қарт атамды елден қуып, жылатқан.
Ғалымдарды айдап Қиыр Шығысқа,
Еркіндіктің ізгі туын құлатқан.

Мұның бәрін Ұлы Сталин басқарған
Жауыздықпен асқан талай асқардан.

Колыманың сары алтынын қазады,
Құлдар жасап кәрі менен жастардан.

Жоқ, жоқ, достар! Мен шындықты іздеймін
Бұл қорлыққа бұдан былай төзбеймін.
Құтқарамын туыстарды жылаған,
Тартам садақ, қас жауымды көздеймін.

Талабы мол жап-жас қана баламын,
Талаптансам, қолға құрал аламын.
Қыдырамын, сайрандаймын, кеземін,
Түркістанның – туған елдің алабын.

Айтып онда ақын Мағжан жырларын,
Жаңғыртамын Сары Арқаның қырларын.
Таратамын елдің ұл мен қызына
Өлкеміздің сұлу терең сырларын.

Түркістанның қолымда ала туы бар,
Ер Түріктің бойымда ерлік буы бар.
Істей алмас дұшпан енді қарсылық,
Қызыл қанға құнсыз басы жуылар.

Алға, тарих! Алға қарай желе бер!
Өлім күтсең, кел, дұшпаным, келе бер.
Майдан жонын жорыта алмай тұра алма, -
Күн туғанда жауға оғымды себелер.

Тосуда алда талай ірі майдандар,
Бізден аулақ ұлы жолдан тайғандар!
Туған елім, көп жылама, мен келем,
Мен келемін – Мағжан айтқан пайғамбар!

Польша, Демблин, 1942.

Достарыма

Достарым қайда? Достарым?
Ұлдары қайда халықтың?
Өмірімнің жоспарын
Жасаймын деп жалықтым!

Биледі қасірет бойымды,
Достарымнан айырылып,
Тауыстым түгел ойымды,

Қаламым қалды майрылып.

«Білім» деген жолдасым
Тастап кетті қарамай.
Кеудемде – ыстық қорғасын,
Жүрекке біткен жарадай.

У ұрттадым, қан іштім,
Ойлаймын деп салмақтай,
Қуғынын көрдім тұрмыстың,
Жел соғып кеткен қанбақтай.

Уа, достарым, достарым,
Қайдасыңдар, келіңдер.
Жоғалып қалды жоспарым,
Тезірек тауып беріңдер.

Миргород, 1941ж.

Тұтқын жсыры

Ащы мынау қараңғылық сарайын,
Бой жазайын, бостандыққа барайын!
Қайда менің еркін өскен кең далам? –
Көз жіберіп биік шыңнан қарайын.

Бар ма екен төбел жүйрік дөненім,
Баурайында ойнақ салған төбенің!
Тыңдайыншы жастан сүйген жарымды,
Айтар ма екен мен туралы өлеңін.

Мен дегенде төккен ыстық жастарын,
Бар ма екен өскен ойнап достарым?
Қан майданға кетіп пе әлде олар да,
Жыртып тастап болашақтың жоспарын!

Ой-хой, достар! Сіздер қымбат сыйласқан,
Әлі есімде: айрыларда қимастан,
Тұрдыңыздар қолдарыңыз қалтырап,
Мөлт-мөлт еткен көздің жасын тимастан.

Уа, дариға, өткен күнім – алтын шақ!
Жас өмірім, қайта ту да, жай құшақ!
Серпіл үстен, қараңғылық тұманы,
Тарт баурыңа, аш қойныңды, болашақ!

1942ж., Демблин.

Бостандық

Қайдасың, бостандығым, келші бермен,
Айрылды достың өскен туған жерден,
Айрылды өнер, білім, қиял, дастан,
Жөн сұрап басы қатты есерлерден.

Билесің, саған мәлім менің жайым,
Бір минут сенсіз болсам – жедім уайым.
Сені іздеп енді, міне, күңіренемін,
Бақытсыз зырлап өмірім өткен сайын.

Сен маған күн боп туып, таң боп аттың,
Сенсіз мен күлкі көрмей жылап жаттым,
Сен болсаң, қажеті жоқ, бостандығым,
Зор байлық, атақ-даңқтың, алтын тақтың.
Егерде ессіз қауым басып үстен,
Әмірін жүргізбекші болса күшпен,
Мен жасып, өзімді өзім қажытамын.

Адамдай биік шыңнан құлап түскен,
Дарига! Артым – жарық, алдым – сағым,
Бір күңгірт түс сияқты болашағым.
Әкетші туған елдің бақшасына
Ардақты бостандығым – алтын таңым.

1943ж., Берлин.

Мен жылаймын

Мен жылаймын, көзден өзен ағады,
Дамылсыз ол ағып сылдыр қағады.
Мен еңіреймін. Шексіз шердің сарыны
Әлде кімге ащы мұңын шағады.

Жасым – дария, өлкем – менің өңірім,
Ел тағдыры – бұл бақытсыз өмірім.
Кеудемді ашсаң, әр жағында көресің,
Қан боп қатқан Қарағанды көмірін.

Ойым – байтақ қазағымның даласы,
Қиялдарым – Жетісудың саласы,
Жаным – жара, қан өзенін таратқан
Тәнім - әлі сөнбеген от шаласы.

Кегім сыймас үстіне бұл ғаламның,
Жазса ұлы ақын күші жетпес қаламның.
Ашу, ыза, асқар шыңдай! Күткендей
Көк қанжарын Ақсақ Темір бабамның.

Кек, ашу, ой, аққан көзден қанды жас,
Азапты өмірім, жас жүрегім болған тас.
Болды бәрі зұлымдықтың тұтқыны,
Сонша ауыр жүк көтеріп жүр сорлы бас.

Зұлымдықтың күтем шамы сөнер деп,
Түнге шұғыла, нажағай боп төнер деп.
Мен жылаймын. Мен еңіреймін. Мен күлем:
Келер жеңіс – келер шындық, өнер! – деп.

Тайшет, 1949 ж.

Жалғыздық

Таудай болып екі иықтан
Қасіреттің бұлты басты,
Қайғы өзені тұңғиықтан
Тулап шығып, толқып тасты.

Қараймын мен төңірекке,
Әлем – адыра! Жатыр құрап,
Қараймын мен төніп көкке,
Жүрек етін шаншып турап.

Айналамда ұйықтап жатқан,
Томсарулы сұрғылт таулар –
Мәңгі тұйық ойға батқан,
Мені де тұр қоршап жаулар.

«Жаным! Қандай жағдайың?» – деп,
Жаныма ұнар жақын жан жоқ.
Кеудемде от, маңдайым тер,
Көз жұмған жоқ, атар таң жоқ.

Өткен күндер алдыма кеп:
«Қош!» – деп күліп құшақ жайған,
Сұрайды: «Алыс қалды ма?» – деп,
Бақытымды бастан тайған.

Жолдастарым, туыс пен дос
Зарлы болған жастай анам,
Дегендей-ақ: «Мәңгі бол қош!»
Жақын маған баспай қадам.

Әне, анау сүйген қызым
Келіп таяу тұрғандай-ақ.
Деймін, жылап: «Жет, жұлдызым!»
Мойнын маған бұрғандай-ақ.

Кейде орнымнан ұшып тұрам:
«Келші достық, махаббат!» – деп
Қайғы арманды құшып тұрам:
«Қалған қазіргі рахат» – деп.

Жалғыз қалдым! Басам әнге,
Бақсыдай боп жынын қаққан.
Мынау қуыс бос әлемге
Мен шерлі жан мұңын шаққан.

Мен шерлі жан, қайдасың таң,
Қайдасың таң, кел маған бір
Құшағыңа ал, туған Отан,
Бір баланды зарлаған бұл.

Сенің ғана құлың болып,
Құлың болып өлсем деймін.
Қол байлаулы, көңіл қаяу
Тас қапаста кемсеңдеймін.

1945ж.,Оранинбург.

Есіл

Есілім, менің Есілім,
Сылаңдайсың сылдырап,
Арқаның ашып есігін,
Ағасың төмен құлдырап.

Думан-той, у-шу, мереке
Терістікке баруың,
Жерінде жүрген береке,
Өлкемді кезген, аруым.

Әкетіп алға ағының,
Тасқының мені тербеткен,
Қуғандай белес сағымын,
Жүзуде жүлде ап ер жеткем.

Жарыссам асау толқынмен,
Ойнаса шоршып шабағың,
Күлкілі күміс шолпыңмен
Ұрушы ең жардың қабағын.

Өзімнен жастай сыр ұққан
Жатырсың жайнап, Есілім!
Кездерім болса ұмытқан,
Ете гөр сен де кешірім.

1957ж. Қызылжар

Қайролла Мұқанов

АТАҚТЫ АБЫЛАЙ ҚАЖЫ

Көп жыл бойы оның аты аталмады. Тек өзінің ұрпақтары ғана естеріне алып жүрді. Ал кейінгі жастар оның кім екенін, қандай адам болғанын білмеді.

Ал енді сол абылай кім және қандай адам еді?

Абылай Көшебе Керейдің Жоламан бұтағынан шыққан Қалжан батырдың немересі әйгілі Майлы бидің ұрпағы. Майлы бидің Рамазан, Имақ, Жамақ деген үш ұлы болыпты. Бұл үшеуі де ауқатты және халқына адал қызмет еткен әділ билер болған. Жамақтан Абылай мен Мұхаметжан туған. Абылайды жас нәресте шағынан Рамазан өз бауырына салып тәрбиелеп өсірген. Сондықтан Абылай Рамазанов болып аталған.

Абылай 1871 жылғы жазда Майлының Қаратомар жайлауында (осы күнгі Семиполка селосының маңында) дүниеге келіпті. Ол жасынан өте пысық, өткір, өжет болып өсіпті. Алдымен ауыл молдасынан оқып сауатын ашып, кейін Ахмет Жантелинен бірге Троицк медресесінде оқыған. Өзінің балдызы Әбу Жүсіповтың айтуына қарағанда Абылай Стамбулда, Қазанда оқыған көрінеді. Қалай болғанда да ол қазақша да, орысша да сауатты, әрі сол кездегі өкімет заңдарын жетік білген зиялы адам болған. Сондықтан да сол кезде жиі болып тұратын дау-дамайларда сөйлеген сөздерінің дәлелдігімен, тауып айтатын шешендігімен көзге түскен. Көп дауларда ол орыстың бай купецтерін заңға сүйенген дәлелді сөздерімен жеңіп отырыпты.

Абылай алаштың зиялы азаматтары Міржақып Дулатовпен, Ахмет Жантелинен, Жұмағали Тілеулинмен, Мағжан Жұмабаевпен

жақын қарым-қатынаста болып, Алаш партиясының бағдарламасымен танысып, қазақ елінің патша отаршылығынан құтылып өз алдына автономия алуын қолдап, өзінің халқына деген жанашырлығын білдірген. Өйткені ол халықтың мұң-мұқтажын жақсы білген, жасында көп елдерді аралап, жер көріп, әртүрлі халықтардың тұрмыс жағдайымен, әдет-ғұрпымен танысқан. Ол өз халқына алдыңғы қатарлы елдердей тұрмыс құрып, мәдениетті болуын тілеген. Сол үшін өзі де күрескен, жастарды оқу-білімге шақырып қолынан келгенше оларға көмектесіп, жағдай жасап отырған.

Ол баяғы атасы Майлы бидің қыстауы Қарашоқ деген ағаштың қойнауына 12 бөлмелі үлкен ағаш үй салдырып отбасымен сонда тұрған. Үй-іші, ауласы тап-тұйнақтай тап-таза болған. Мал қораларын, астық сақтайтын қоймаларын, ақ мойшасын тұрған үйінен бөлек алыстау жерге салған. Мініс аттарының қорасы бөлек жасалған. Ол егіншілікпен де айналысқан. Егінжайы қазіргі Семиполка селосы мен Жалтыр ауылының арасындағы Қарасиыр деген аймақта болыпты. Оның егіні әрқашан да шығымды болып, мол өнім алып отырыпты. Сол кезде ішкі Ресейден орыстар көптеп келіп қоныстана бастағанда жерге талас күшейген. Сондай таластарда орыс тілін жақсы білген және заңға жетік Абылай орыстарға дес бермей, өзінің де, көрші қазақтардың да жерін қорғап қалып отырған.

Абылай жас кезінде ислам дінінің орталығы қасиетті Меккеге 14 рет барған деген сөз бар. Оның тоғызында ол ақшасы мол бай кісілерді бастап апарып, жол қаражатын соларға төлеткен. Бесеуінде өз қаржысымен барыпты. Ол Меккеге барар жолда бүкіл Еуропа елдерін аралап, олардың тұрмыс жағдайымен, мәдениетімен танысқан. Сонымен қатар Стамбул, Каир, Александрия қалаларын да көп аралаған. Сол қалаларда оқып жүрген қазақ студенттеріне көмектескен.

Көкірегі ояу зиялы азамат Абылай талабы бар жастардың оқып білім алуына көп көңіл бөледі. Ол өз үйінің бір үлкен бөлмесінде мектеп ашып өз ауылының және көрші ауылдардың талантты жастарын орыс тілінде оқытады. Оларды оқытуға Солтүстік Қазақстанда айдауда жүрген Петербург медициналық институтының түлегі жас дәрігер Глеб Иванович Боярскийді шақырады. Оны өзінің үйіне орналастырып, барлық шығынын өзі көтереді. Осы мектепте оқып аз да болса білім алып, орыс тілінде сауатын ашқандар: Есім Досболов, Қажым Смағұлов, Баймұрат Жақыпов, Қазі Қосшығұлов, Есім Байғаскин, Алыпқаш Сүлейменов, Шәкір Баймақанов, Хамза Ыбыраев, Байнұралы Жақыпов, Шұғайып Бәшіров, т.б. Бұлардың көпшілігі кейін оқуларын басқа жерлерде жалғастырып, бірсыпырасы әртүрлі ірі қызметтерде болған. Осылардың ішінен ірі қызметте жүрген кездерінде Қажым Смағұлов, Есім Байғаскин,

Шәкір Баймақанов т.б. 1937-1938жж. қуғын-сүргін кезінде «халық жауы» деген желеумен жазықсыз атылып кетті. Абылай Сәбит Мұқановты, Баймұрат Жақыповты Омбыдағы Мағжан Жұмабаев басқарған мұғалімдер даярлайтын курсқа оқуға жіберіп, қаржылай көмектесіп тұрыпты. Сол курсты ашуға Ахмет Жантелин екеуінің ықпалы болса керек. Мағжанды курстың директоры етіп қойғызған да осы екі азамат деген сөз бар халық арасында.

Абылай бірнеше рет Меккеге барып хажы атанса да басына сәлде орап молла болмаған. Намаз оқымаған. Киімді еуропаша киген. Абылайдың туған Байнұралы інісі Мұхаметжанның баласы сексеннен асып қайтқан Қармаш ақсақалдың айтуынша, Абылай ұзын бойлы, дене бітімі сымбатты, сәнді киінген адам. Үстінде ақ көйлек, мойнында қара бантик (бабочка). Көйлектің сыртында қара костюм-шалбар, оның сыртында сәнді қара пальто, аяғында хром етік, басында қара шляпа, қолында сәнді жеңіл таяқ (тросточка). Бәрі жарасып тұр. Осыған қарап кейбіреулер оны «тік аяқ хажы», «орыс хажы» деп те атапты. Бірақ ол мұсылмандық шариғат жолын да жақсы білген. Айт күндері, наурыз мерекесі кезінде мешітке барып жүрген. Тиісті садақаларын мезгілінде беріп отырған. Ол әсіресе жетім-жесірлерге, қаріп-қасерлерге көмегін аямаған.

Ол өзінің жұмысшыларына, көрші-қолаңдарына әрқашан көңіл бөліп, олардың тұрмысының жақсы болуын қадағалап, қажетті жағдайларда көмектесіп отырған. Мысалы Сәмерке Тәшен Ыбырайымұлы көп жыл Абылайдың жылқысын баққан екен. Абылай оған Сақан деген бойжеткен қызды әперіп, жеке үй ғып шығарыпты. Олар балалы-шағалы болып, Елубай, Мыңжасар, Қосақай деген ұлдары өсіп-өніпті, Қызылжар уезіндегі Еменалы болысына қарасты Қантай Керейде Күсеміс Мыңбайұлы деген әнші, домбырашы, сері жігітке мал ұрлады деген жалған жала жабылып, оны итжеккенге айдатпақшы болған адамдарға тойтарыс беріп, жігітті ақтап алып қалыпты. Нұралы Керей Азнабай деген кісіден Қорған қаласының Соколов деген сәудагері 1 мың теңгенің малын алып, ақшасын бермей қойыпты. Мұны естіген Абылай Соколовты сотқа беріп, сотта Соколовты да, оның адвокатын да дәлелді сөздерімен жеңіп, Азнабайдың ақшасын қайтарыпты. Айта берсе, Абылайдың ел адамдарына, әсіресе жетімдер мен қаріп-қасерлерге жасаған жақсылығы, қайырымдылығы, көмегі көп болған.

Абылай аса ірі бай болмаған. Көбінесе өзінің еңбегімен (егін еккен, мал өсірген, сауда жасаған) жақсы тұрмыс құрған. Бірақ ел ішінде оны көреалмаушылар және оның тізесі батқан ұры-қарылар оны бай деп жоғары жаққа арыз жазған. Соның өзінде 1928 жылғы 23 наурыз күні болған Төңкеріс болысының № 4 ауылының (Абылай ауылы) қосшы одағының Теңдік, Бірлік, Орташа бөлімшелерінің біріккен жалпы жиналысында бірсыпыра адам Абылайды ақтап сөйлеген. Бірақ жоғарғы орындар онымен санаспаған. 1928 жылғы

22 қыркүйекте Петропавл округтік атқару комитеті Абылайдың мал-мүлкін тәркілеп, өзін отбасымен жер аударуға қаулы қабылдаған. Сол жылы қазан айының ортасында бұларды Ақтөбеге жер аударды. Онда да бұлар өз еңбектерімен күн көріп жатады. Бірақ Абылайды Ақтөбеде де тыныш отырғызбайды. 1929 жылдың ақпан айында оны этаппен Петропавлға қайта алдырып түрмеге қамайды. Содан кейін ОГПУ коллегиясының ерекше кеңесі өзінің қаулысымен 1929 жылғы 11 наурыздан бастап 3 жылға Сібірге жер аударды. Абылай Омбы облысының Иконников ауданындағы Калачинск стансасына орналастырылады. 1930 жылдың басында оның отбасы Ақтөбеден Қорған облысының Макушино қаласына келіп орнығады. 1931 жылдың наурыз айында Абылай айдаудан босап, туыстарына келіп қосылады. Бірақ ол бостандықта көп жүре алмады. Сол жылғы мамыр айында жалған жаламен оны Петропавл қаласындағы әйгілі ақ түрмеге қамайды. Бірнеше жыл қуғын-сүргіндегі азаптар сау қойсын ба, түрмеде ол қатты ауырып ауруханаға түседі. Сол жылғы қыркүйек айының аяғында сол ауруханада қайтыс болады. Сүйегі осы күні қалалық парктің сыртындағы бұрынғы мұсылман зиратына жерленеді.

Арал теңізінің Көкаралында айдауда жүрген балдызы Әбу Жұсыпұлы жездесінің өлімін естігенде «Асыл жездем» деген өлең шығарыпты.

1993 жылғы 14 сәуірде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев қол қойған «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» Заң қабылданды. Міне, осы Заңға сүйеніп Солтүстік Қазақстан облыстық прокуратурасы 1929 жылғы қыркүйекте ОГПУ коллегиясының жанындағы ерекше кеңестің шешімімен РСФСР-дың Қылмыстық кодексінің 58-2, 58-10 баптарымен сотталған Рамазанов Абылайды ақтап шығарды.

Сөйтіп, осы өңірдің зиялы азаматтарының бірі Абылай хажы Рамазанов толық ақталды. Енді оның ұрпақтары қорықпай-үрікпей осындай аталарымен ашық мақтануларына болады.

Жоғарыда айтқанымыздай, Әбу Жұсыпов жездесі Рамазанов Абылайды туған ағасындай жақсы көріп, сыйласып өткен. Абылай 1931 жылы қуғын-сүргіннің салдарынан қайтыс болған кезде Әбу Қарақалпақстанда айдауда жүрген. Жездесінің 1913 жылы Стамбул қаласында түскен фотосуретін жоғалтпай сақтап, 1956ж. ақталып елге келгенде «Асыл жездем» деген өлеңін және осы фотосуретті Абылайдың туған ұлы Үкітайға тапсырыпты. Жездесіне деген сыйластығы мен сағынышын білдіретін сол өлең мынау:

Аяулы, баған қымбат, асыл жездем,
Іркілер есіме алсам жасым көзден.
Секілді күні кеше арамызда
Жүргенің күліп-ойнап сенің бізбен.

Толықсып сол бір тұрған кезің еді,
Қызықты балдай тәтті сөзің еді.
Гүл едің мәжілістерде бас қосқанда
Ақ жарқын, ала бөтен жүзің еді.

Өзілің бірде қалжың, бірде шын-ды,
Көрсеткен жақсы-жаман бойда мінді.
Көлтең-жалтақ сөйлеуден аулақ едің,
Лебізің шықса аузыңнан болған құнды.

Кезінде ауыр шайқас, қиын заман
Көп соғысқан қалмақпен тіреп табан.
Сондағы ерліктері халқына ұнап
Абылайға уәзір болған Майлы бабаң.

Сол ердің сен төртінші ұрпағы едің
Ұлықтан артық болған ақыл-санаң.
Жер үшін жауларменен дауласқанда
Жыртылып көрген емес жаудан жағаң.

Өзгеше жұрттан бөлек болды қалпың,
Әдетің, жүріс-тұрыс, дәстүр-салтың.
Қараттың ауызыңа ғаділдікпен
Атығай, Керей, Уақ түгел халқын.

Жасыңнан даулы іске болдың мықты,
Жиында ел сені тыңдап, сөзіңді ұқты.
Қазақ, татар, естекке мәлім болып,
«Жұлдызды Абылай» деп атың шықты.

Сегіз сері батырдай өнерлі едің,
Ақылға Киікбайдай кемелді едің.
Алашқа есімің мәшһүр данышпаным,
Әр жұртқа ерлігіңмен беделді едің.

Бар еді зор беделің Қарауылға,
Көріндің хан сияқты әр ауылға.
Адалдық, жомарттықпен сыйлы болдың
Қызылжар, Омбы, Көкше, бар қауымға.

Сізде еді жігер, қайрат, таудай талап,
Абырой, бақ берді саған құдай қалап.
Қай жаққа барсаңдағы құрметтеді ел
Қазақтың көсеміне сізді балап.

Көріндің мұсылманға иман жүзді,
Естек, татар бәрі де сыйлап сізді.
Жол көрсетіп оқуға жетеледің,
Қатардан қалмасын деп мына бізді.

Жақсының бәрі сізді жүрді жанап,
Мұсылманға жанашыр ер деп санап.
Жасыңда саяхаттап араладың
Жерлерін поляк, неміс, түрік, араб.

Бес рет сапар шектің Арабстан
Шыққан көп ол сапарға әрбір тұстан.
Мыңдаған тауап қылса барған жандар
Мүбәрак орындарда басын қосқан.

Солардың қатарында болдың бірге,
Жайларды қасиетті көрдің бірге.
Ғарафа, Мина, Қағба, Мырзаланы
Зиярат қып оларға да бардың бірге.

Мәдина пайғамбардың жатқан жері,
Сол сапар зияратында болды бәрі.
Түріктің астанасы Стамбулда
Бірнеше күн болдың да кеттің әрі.

Жібердің сонда түскен суретінді,
Қарағам тамашалап келбетінді.
Сақтадым 42 жыл ұдайы мен
Өзімде содан бері жүретін-ді.

Жасыңда заң оқуын тәмамдадың,
Қазан мен Стамбулдан білім алдың.
Шыншылдық, ержүректік қасиетіңмен
Талайын содырлардың жөнге салдың.

Орыстың шаһарларын араладың,
Таныстың тарихымен даналардың.
Кездесіп чиновниктің нешеуімен
Өзіңнен аса алмасын шамаладың.

Білемін мәңгі жоқсың енді бізге
Арнаған қабыл болсын дұғам сізге.
Жүргенде қиыр жайлап әртарапта
Дариға, қазаң жетті жеке дүзде.

Қалыпсың туған қалаң Қызылжарда
Халқыңның қадір білген ортасында.
Жүзіңді солған соңғы көргенде елің
Мұнайып қалған шығар расында.

Арманым: соңғы кезде көре алмадым,
Серік боп қатар бірге жүре алмадым.
Қайтарда бақылдасып өзіңменен
Сөйлесіп тілдесуге келе алмадым.

Арманда жалғыз ғана мен емеспін,
Бұл күнде, алтын жездем, тірі емессің.
Өтсең де сан айтылып жүрсің елде,
Ішінде еске алынып сан кеңестің.

Арманды бұл дүниеде жалғыз мен бе,
Табылар мен сияқты талай пенде.
Отырып оңашада шер тарқатқан
Солардың қатарында жүрмін мен де.

Бола көр бақыл разы, асылзадам,
Кеше гөр ренжіткен болса жазам.
Жас жетіп көр аузында тұрғандаймыз
Мысалы, құлағандай бассaq қадам.

Мендағы көр алдында тұрғандаймын,
Басымды о дүниеге бұрғандаймын.
Қарасам суретіңе, асыл жездем,
Өзіңмен бірге кеңес құрғандаймын.

Ажал көп, өліп кетсем зая кетер,
Жоғалып бұл суретің текке бекер.
42 жыл сақтаған суретіңді
Қайтарам ұрпағыңа, енді жетер...

Болат Сағындықов

ӘКЕ ЕСІМІНЕ ЛАЙЫҚ БОЛАЙЫҚ

Біздің Солтүстік Қазақстан облысының мындаған саяси қуғын-сүргін құрбандарының бірі-менің әкем Сағындықов Мағаз.

Ата қонысымыз қазіргі Мәуліт ауданындағы Бостандық ауылы мен Андреевка селосының аралығындағы Нұрабай жұрты болған, әкем сол жерде туып өскен екен. Бабаларымыз дін жолын қатты ұстанған шеттерінен моллалар екен. Атам Сағындық өзінің төрт ұлы, екі қызына діни білім берген. Ағалары үйдің малын бағып,

шаруасын тындырса, ең кішісі Мағаз ат үстінде түздің істерін тындырған.

Тұрмыс тауқыметі әкемді жалшылыққа да баруға мәжбүр еткен. Қазіргі Есіл ауданына қарасты Поляковка селосындағы Поляков деген байдың 1911-1913 жылдары малын баққан.

Кеңес үкіметі жарылқап, тұрмысты түзетер дегенге сеніп, ұжымдық шаруашылық құруға белсенді араласып, мал фермасын, колхоз төрағасы, ауылдық кеңесті басқарған. Пысықтығынан болар сол отызыншы жылдардың басында Кемеров облысынан колхозға жылқылар тасымалдаған. Кемеровтан келген үйдей қара айғыр бертін келгенше колхоздың үйірін бақты, оны өзім бала кезімде көзім көрді. Бірақ сол кезде мен оның-әкемнің көзі сияқты екенін білмедім.

Әкеміз ағайын арасында абыройлы болған деседі, туыстардың татулығын сақтауға, бір-біріне қол үшін берісуге, кемтарларға көмек көрсетуге ұйтқы болыпты.

Жеңгелері қатты сыйлап, «Ауылнай» деп қана, атын да атамапты. Ағалары атын жегіп сапарға аттандырып отырады екен.

Шешем марқұм айтып отырушы еді: «Әкең жол жүріп келгенде қарсы алып, тұлыбын шешіп, атын доғарып, байлап, шай-суанын алдына тосып, бабын таба білдім деп» келіндерге өнеге-дәріс ретінде баяндайтын.

Әкем мінезі қатаң болса да тіл табысып, сыйласып бір қатты сөзге келгеніміз жоқ деп зор ризашылықпен еске алушы еді қайран анам.

Әкемізді қаһарлы 1937 жылдың 20 қыркүйегі кешінде НКВД-нің Приишим аудандық бөлімі тұтқындады, атақты «қара қарға» мәшинесіне мінгізіп алып кетеді.

Бұл былай болған.

Біздің ауылдың тумасы, Қызылжар қаласының тұрғыны Мұхамбетов Әбікейді бұдан бір ай бұрын НКВД абақтыға алып, Жапонияның жансыздары тобының басшысы деген жала таңылады. Тергеушілердің қатыгездік соққысына шыдамай жоқ топтың «мүшелерін» тізуге мәжбүр болады. Сол тізімге менің әкем Мағаз да ілігеді. Қайратты да қайсар әкем, бәрібір бір өлім деп ойлаған шығар, қиын қыспақтарға шыдап, жабылған жаланы мойындамаған болар. Оған дәлел үштіктің өлім жазасына бұйырған үкімінде кінәсі-молланың баласы деп көрсетілген. Тек молла баласы болғаны үшін аюандықтың құрбаны болып, 45 жасында атылып, қыршынынан қиылғанына не дерсің?

Ол – миллиондардың бірі ғой. Өз елінде, өз жерінде қырғын соғыссыз қырылып, жер жастанғандар – сталиндік сұмырай саясаттың құрбандары. Иә, қой үстіне бозторғай жұмыртқалатамын, жұртымызда жұмақ орнатамын, әділдік әкелемін деген Кеңес өкіметінің сайқал саясаты мен індетті істері қазақ еліне нәубет

әкелді. Миллиондап қойдай жосыған, аштықтан қырылып, кәмпеске мен коллективизациядан қашқынға айналған, «Көкарал» мен «Барсакелмеске» айдалған саяси қуғын-сүргіннің дүрбелеңіне түскен, қайран қазағым, не көрмедің, не көрмедің!

Теперішін көрсетіп, титығына жеткізген, қасірет шектірген Кеңес империясын фашистерден қорғап тағы да қырылысқа ұшыраған ұлтымның ұлдары мен қыздары ерлігімен әлемге әйгілі болды емес пе?!

Қандай жаны жайдарлы жүрегі кең Адамдар десеңші біздің қазақ жарықтықты. Өздері аш-жалаңаш отырып, сонау соғыс жылдары елімізге жер аударылып келген ондаған соры қайнаған ұлт өкілдерін қарсы алып, тәлкекті тағдырларына мұндас болып, тар баспанасынан тұрғын беріп, соңғы кесек нанын бөліскен қазақты күні бүгінге дейін шешен, ингуш, неміс, поляк, балқар, кабардин, қарашай сияқты бауыр басысып кеткендер көздеріне жас алып, тебіреніп тұрып рахметін айтады.

Сондықтан да шығар, бүгін қазаққа құдай жақсылықты беріп отыр. Шарапатымыздың шапағаты шығар, еліміз тәуелсіздікке қолы жетіп, жұлдызы жарқырап, ең өркениетті елу елдің қатарына қосылғалы тұрғанымыз.

Адам баласына мәңгі тамұқ жоқ деген осы болар – еліміз аман, жұртымыз тыныш. Бар әлем бізге қызығып та, сүйсініп те қарап отыр емес пе!

От ағасы, үй панасы әкемізден тірідей айырылып, атылғанын білмей он жылға сотталды деген жалған хабарға сеніп, оралар деп үміт үзбей, күйзеліс күйін кешіп, бір қора жетім-жесір тағдырдың тауқыметін құшақтадық. Отыз жеті жасында тірі жесір қалған қайран анам өмірдің бар ауыртпалығын нәзік арқасына артты. Алды әжем, арты бір жасар мен жеті жан жалғыз шешемнің қолына қарап қалдық.

Мал-мүлік тәркіленді.

Әркім, әрине, өз анасын ардақтайды. Ол дұрыс. Ал менің анам – Алланың ерекше етіп жаратқан жаны еді.

Жастайынан құрыштай шыныққан (атасының қолында ұл орнында өскен) қайраттылық пен қайсарлықтың үлгісі десем артық айтпаспын. Бір үзім қара нанға аузымызды тигізу үшін арқа етін арша, борбай етін борша етіп, тынымсыз еңбек еткені бір басқа, «халық жауының» қатыны атанып, көрген қорлығы бір басқа. Өзге халық жауларының жұбайлары «АЛЖИРде» көресінді көрсе, менің шешем ауылда жүріп бас бостандығынан айрылған. Олай демей не дейін, егер жаз туа алыстағы «Қызыләскер» кеңшарына қой бағуға, қыс бұрынғы Ленин ауданындағы Попятное деген елге егін соғуға сапар шектірген зорлықты бастан өткерді емес пе?

Айта кетейін, тағдыр анамды сол Попятное селосында саяси қуғын-сүргіннің құрбаны Илья Мискиннің отбасымен түйістіреді. Ол үйде пәтерде тұрып, жанұясының қамқорына бөленеді.

Кейін елуінші жылдардың басында ағам Қилаж марқұм Лузинка мектебінің директоры болғанда (Попятное Лузинкамен бірге бір колхоз болған) әлгі Ильяның баласы Кузьма сол мектепте мұғалім болып, отбастарымен достасып кетті.

Тұрмыс, эрине, эбден ауыр. Шешем-жалғыз асыраушы. Жаз күндіз шөп маялаушы, түнде қой күзетінде. Қыс күндіз колхоздың қозысын күтеді, түн глубинканың астық қоймаларын күзетеді.

Несін жасырайын, өлместің қамы ғой – қойма күзетінен қойны – қонышына тығып бірер тостаған бидай әкеліп, оны қол диірменге тартып ас қыламыз.

Қойдың жүнін аздап жұлып әкеледі, оны әжем иіріп, шұлық тоқиды.

Қайтерсің, «еңбеккүнге» жыл аяғында оны-мұны тисе тиді, тимесе ештеңесіз қалатын заман еді.

«Өлмегенге өлі балық», «Шықпа жаным шықпа» деп ғұмыр кешті ғой ауыл жұрты. Үлкен ағам Шерашитден өз жасымен майданға аттанып, кіші ағам Қилаж он алты жасында екі жылды қолдан қосып, майданға өзі сұранып кетті. Кейінде Қилекең есіне алып: «Мені халық жауының баласы деп мектепте тұқырта берді, комсомолға да алмады. Менің әкем халық жауы емес, мен оны қаныммен дәлелдеймін деп соғысқа бардым» дейтін.

Шерашитден 1944 жылы соғыстан ауыр жаралы болып оралып, 21 жасында өмірден озды.

Қилаж соғысты Қырымнан бастап Берлинде аяқтап, 1949 жылға дейін әскери қауіпсіздік қызметінде болып елге оралды.

Приишим аудандық милиция бөлемінде жылға жуық қызмет атқарған жерінен «халық жауы» баласы деп шығып қалып, бір зардап шекті. 1952 жылы Ленин аудандық партия комитетіндегі қызметінен тағы да «халық жауы» баласы деп қуылады. Бұл екінші көрген зардабы.

Қан төгіп, етігімен су кешіп, мұзды окопты төсеніп, елін қорғаған майдангерге көрсетілген бұл – «құрмет еді», не істерсің, «жазған құлда жазық бар ма».

Зеректігінің арқасында онжылдыққа экстерн боп экзамен беріп, Петропавл пединститутын сырттан оқып бітірді де, біраз жылдар ұстаздық етті. Талабы мен таланты жетекші күш болып Қилаж ағамыз жоғары лауазымды біраз қызметтер атқарды.

Елімізге белгілі қоғам қайраткері, қадірлі ақсақал еді.

Не көрмедім мен байғұс, не көрмедім!

Тағдырдың талай тәлкегі мені де сілкіледі. Бір жасымнан әкемнен жетім қалып, «Әке!» деп тілім шықпады.

Шеше қамқорлығынан кенде болмасам да әкенің аты әке ғой, шіркін!

Екі кештің арасында әкемді тұтқындауға келген НКВД жендеттері еңбектеп үй жағалап кеткен мені иіскеп, бір сүюге мұршасын келтірмеген екен. Өкінішке орай әкемнің суреті де қалмады.

Бізде балғын, балдай тәтті балалық болмады, ішіп асқа, киіп киімге жарымадық, он жасқа толмай жатып колхоздың жұмысына салындық.

Соғыс жылдарының сәкеттері бізді ерте есейтті десек, сол заманның жас ұрпағының үлесіне тигенін бәріміз білеміз. Сол ұрпақ біледі, өкінішке орай, кейінгілер біле бермейді. Білу керек, ол тарих, тарихты қастерлеу керек, сол тарихты бастан кешкен үлкен ұрпақты сыйлау үшін керек.

Ей Алла, қуғын-сүргін дүрбелеңі адам баласын нендей қыспаққа салмады, нендей іс-әрекеттерге бастамады.

Бәріміз білеміз, Мағжан Жұмабаевтың туған-туыстары әрқайсысы әртүрлі фамилияны жамылып, жан-жаққа бытырай қашты емес пе.

Баласы да әкесінің есімінен безген заман болған жоқ па! Сол кесапат маған да келді.

Екі рет жұмыстан қуылып, жазықсыз зардап шеккен ағам Қилаж менің сегізінші сыныпта оқып жүрген кезімде: «Әкеміздің халық жауы деген атағы маған қырсық болып тиді ғой, енді тым болмаса келешігің бар ғой, саған зияны тимесін, фамилияңды Сағындықов деп өзгерт, Мағаз менің жай туысым дерсің, жасыңды екі жас шегертейік» деп ақыл берді. Сондықтан туған ағайынды екеуміз екі фамилияда кетіп, ұрпағымыз екі тармаққа айналды. Бұл да менің жүрегімде қалған бір тыртық.

Тұрмыстың таршылығы бәріміздің пешенемізге ортақ қой. Әрине, әкем болса нанның ағын жер ме едім, кимімнің тым жұпынылығынан аурушаң да болмаған болар едім.

Бәрінен маған батаныны – жанның жүдеулігі, жүректің жарасы.

«Ой, әке-ау, қайда кеттің адастырып,

Бұл күнде жетім қылдың жарастырып...» деген шешемнің жүрегінен, сәби тілімнен шыққан сөздердің шерін, мұңын ол кезде сезбеппін, кейіннен айтқан сайын көзіме жас толады.

Әке мейірінің, әке махаббатының жоқтығын бала кезімде көбірек сездім. Әкем болса ғой, олай болар еді, былай болар еді деген қиял мен көрген қиянат араласып, алқымымды кернеп кететін жайлар аз болмады.

Өмір деген ең жоғары университет. Өмір мектебі шыңдайды, ширақ етеді, қайрат пен қайсарлық қасиеттерді бойыңа сіңіреді, басыңды салбыратпай, тұлғанды түзу ұстауға, кедескен

қиыншылықтарды және білуге, табандылыққа, таймастыққа, турашылдыққа баулиды.

Құдай қаныма сіңірген қасиеттерден болар, сол қатыгез мектептің өмір сабақтарын меңгергенімнен болар, қиындықтан тайынбадым, әділетсіздікке бағынбадым, мықтыларға жағынбадым, төрелерге табынбадым, жоғымды сұрап, көзімді сатып жалынбадым, жағаласқанға алынбадым, сары уайымға салынбадым, жасымнан біліммен өнер қуып, от болып жалындадым, ауырлықты жеңген сайын жұқармадым, қалындадым.

Әкем бастаған, іргесін қалаған ауыл өмірін өрлетуге, өркендетуге өзімнің саналы өмірімді бағыштадым. Жоғары білімді ауылшаруашылық маманы ретінде өткен тұрғыдан қарап ауыз толтырып айтарым аз емес.

Елу жыл ауыл аймағында егін өсіріп, мол астық жинап, мал шаруашылығын баптап, ел адамдарының тұрмыс-тіршілігін жақсартуға күш-жігерімді аямай жемісті еңбек еткенімді мақтаныш пен айта аламын.

Жетпістен жасым асса да тұғырымнан, Аллаға шүкір түскенім жоқ. Әлі де қоғамға титтей де болса пайдам тисе екен деген ниетпен қатардан қалмай келемін.

Әкем сияқты мыңдаған қуғын-сүргін құрбандарының зардап шеккендердің келелі мәселелерімен айналысып жүрмін.

Облыс орталығы Қызылжар қаласында бұрынғы НКВД ғимараты болған жерде сол құрбандарға арналған ескерткіш салуға бас болып ат салыстым.

«Память» қоғамдық қордың төрағасы ретінде алда атқарар игі істерім аз емес.

Міне, «халық жауларының» балалары осындаймыз деп айта алатын азаматтар қоғамда зор абыройға ие болып жүргенін мақтаныш етеміз.

Нақақтан жазаланған, бүгін адал есімдері ақталған аталардың аттарын атап, аруақтарына басымызды иеийік.

Айтайық, жазайық, ұрпақтарға сабақ болсын.

Рүстем Уәйісов

НАҒАШЫМ ЕЛ АҒАСЫ ЕДІ (Нұрыш Данияров)

Менің нағашым Нұрыш Даниярұлы Данияров деген адам. Нұрыш шешем – Қадишаның туған ағасы. Ол ертеден елге танымал, көзі ашық, сауатты адам болыпты. Сонау өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарынан бастап жаңа үкіметке адал еңбек еткен. Мәскеуде оқып, Қазақстанның әр жерінде партия, Кеңес, шаруашылық қызметтерін атқарған. Бірақ, Нұрыш кешегі отыз

жетідегі жаппай жазалау науқанының ілгегіне ілініп кетіпті. Жазықсыз жазаланды, атылды.

Әдетте, артта қалған туыстары жоқтау айтып, іздеу салары сөзсіз. Нағашымның қайда, қашан атылғаны, қай жерде жерленгені жөнінде бейхабар едім. Осы жағдайды зерттеуді, іздестіруді алдыма мақсат етіп қойдым да, іске кірісіп кеттім. Алдымен, оқырмандарға түсінікті болу үшін, Нүрекеңнің өмір жолына тоқтала кетейін.

Нұрыш Данияров 1899 жылы бүгінгі Солтүстік Қазақстан облысы (бұрынғы Петропавл уезі) Пресногорьков ауданындағы № 3 ауылда өмірге келген. Бұл жер кейін Қостанайға бөлініп кетті.

Бұл жанұя ежелден егін егу, мал өсірумен айналысқан орта шаруадағы еңбекқор адамдар болыпты. Нұрыш алғашқы білімді орыс-қырғыз аралас училищесінен алып, оны он төрт жасында бітіріп шығады. Одан кейін әке-шешесіне қолқабыс тигізіп, шаруашылықпен айналысады. Кейін, Кеңес үкіметі орнағаннан кейін, Коммунистік партия қатарына өтеді, оған қолдау жасаған, сол кездің өзінде белгілі болған азаматтар Сәбит Мұқанов пен Әбдірахман Айсарин болатын. Сәбит Мұқанов өзінің «Өмір мектебі» кітабында Нұрыш Данияровты мақтап, сыпаттап жазып кеткен еді.

Осы кезден бастап, яғни 1921 жылдан Нұрыш Данияров Ақмола губерниясының оқу бөлімінің нұсқаушысы, одан кейін уездік атқару комитетінің бөлім меңгерушісі қызметтерін атқарады. Ол Мәскеуге, Орталық Партия комитеті жанындағы партия қазметкерлерін дайындайтын екі жылдық оқу орынына (курсқа) жіберіледі. Оқуды аяқтағаннан кейін бірнеше партиялық қызметтерді атқарады, атап айтқанда Ақмола уездік, губерниялық партия комитеттерінің хатшысы болады. Одан кейін губерниялық партия мектебінің директоры, Петропавл округіне қарасты Октябрь аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болып істейді.

Ол арасында облысымыздың «Шағалалы», «Қиялы» деген жерлерінде шаруашылық жұмыстарымен де айналысқан екен. Ақтөбеде жер шаруашылығы техникумын басқарған, тағы да аудандық, өлкелік партия комитеттерінде қызмет атқарған. Нүрекеңнің ең соңғы қызмет атқарған жері Оңтүстік Қазақстан облысындағы Сарысу ауданы еді, осы ауданға басшы болып келеді 1932 жылы. Бұл сол кездері буыны әлі бекімеген жаңа құрылған аудан болатын. Тәжірибелі де, іскер басшы аудан экономикасын, мәдениетін үш-төрт жыл ішінде көтере білді. Кадр-мамандарды тәрбиелеп, ұжымдық шаруашылықтарды жетілдіруге жұмылдырады. Ауданда алғаш «Социалистік шаруа» газетін ашқызады. Осындай ел ішінде беделі артқан адал азаматты 1937 нің 30 қазан айында «Үштік» ұстап, түрмеге жабады, «Халық жауы» деп 1938 дің 19 ақпан айында атады. Атылған жері, кейін анықталғандай, Шымкент қаласына тақау «қайтпас сай» деген жер екен. Сөйтіп, нағашым

қырыққа да жетпей қыршынынан қиылды, нақақтан кетті. Кейін кінәсіз екені анықталды, ақталды. Бұл да болса көңілге медеу.

Көкейде жүрген ойымды еліміз егемендік алғаннан кейінгі шыққан «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу» жылының жариялануы оятты. Сол жылы Шымкент қаласында атылған 32 адамның тізімі «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланыпты. Сол тізімнің ішінде менің нағашым – Нұрыш Данияров та бар екен. Сол күннен кейін нағашым жөніндегі деректерді іздестіруге кірістім.

Алдымен істі облыстық ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағатынан бастадым. Онда, өкінішке орай, нағашымның іс-қағаздары жоқ болып шықты. Ақыры Жамбыл облысы ҰҚК-нің мұрағатынан табылды. Бір байқағаным, жауапқа тартылып, одан кейін барлық атылғандарға шығарған «Үштіктің» қорытынды үкімі бірдей деуге болады: ұлтшыл ұйымға мүше болған, Кеңес үкіметін құлату ниетіндегі адам, Қазақстанды Одақтан бөліп әкету т.с. үкімдер. Қысқасы оларды «бір қалыпқа» салып соттағандай. Нұрыш Данияров Сарысу ауданында өзінің басшылығымен өмір сүріп келген контрреволюциялық ұлтшыл ұйымның белсенді басшыларының бірі болып табылады делінген айыптауда. Оған қоса ол Қазақстанда кеңес өкіметін құлатуды және буржуазиялық - ұлттық мемлекет орнатуды түпкі мақсат етіп қойған деп айтылған. Дегенмен мән-жайдың анық-танығына жету үшін сапар шегуге тура келді. Жолымды алдымен Павлодардан бастадым. Онда нағашымның жалғыз немересі Тамара деген тұратын, сол кісімен кездесіп, мақсатымды және жоспарымды айттым.

Негізгі тоқтайтын жерім – Шымкент қаласы еді. Соған да жеттім. Ондағы қуантарлық бір жәйт Республикамыздың 10 жылдық тойына қарсы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарына» арналған мұражай ашылған екен. Мұнда келгенде сонау өткен қайғылы күндерден азалы сыр шерткендей сезінесің. Онда тарихи жәдігерлер сонау 37-ден бұрынғы кәмпескелеу науқаны, жер аудару, одан кейінгі соғыс кезіндегі бүтін халықтарды көшіру кезеңдері кеңінен көрсетеді. Шымкент қаласының маңындағы «Қасірет» мемориал-комплексі де үлкен есте қаларлық ескерткіш екен. Осы нағашым жатқан жерден бір уыс топырақты елге ала келдім. Бұл сапарда тарихи құжаттар, фотосуреттер (оның ішінде Нұрыш нағашым жөнінде де бар) т.б. деректерді әкелдім.

Сарысу ауданының 75 жылдық тойына арнап жергілікті жазушы-журналист Пернебай Дүйсенбин деген азамат «Шежірелі Сарысу» атты кітап шығарыпты. Бұл тарихи құнды басылым екен, оның ішінде аталып отырған Нұрыш Данияров та біраз айтылып кетеді. Осы тойға қатысудың маған сәті түсті. Онда аудан шежіресін сөз еткенде Нүрекеңнің аты аталып қана қоймай, бірнеше көзі көрген көнекөз қариялар оның іскерлігін, адалдығын, адамгершілігін кеңінен сөз етті.

Менің нағашымның адами қасиеттерін осы жерде сезінгендей болдым. Кейінірек осы ақсақалдардың біразымен ауызба-ауыз кездесіп сөйлестім. Сондағы олардың айтқаны:

- Иманжүзді адам еді, Нұрыш-аға;
- Күн-түн демей аянбай еңбек етті, қаншама терін төкті, елді қоғамдастырып, бастарын біріктірді;
- Мал, егін өсіріп, отырықшылыққа бейімдеумен айналысты;
- Ол ел қамын ойлаған ер еді.

Міне, осы тойда жақсы лебіздер нағашым атына төгіліп жатты. Көңілім орнығып, жүрегім жай тапқандай күйде болдым, нағашым тіріліп келгендей қуанып, елге оралдым.

Ғалым Қадірәліұлы

АЙДАУДА БОЛҒАН АҚЫН (Уахит Темірбеков)

Темірбеков Уахит Әбжанұлы өткен ғасырдың екінші жартысында облысымызға белгілі айтыскер ақын атанды. Оның балдәурен балалық шағы да, жалындаған жігіт шағы да дәуір дүрбелеңі – нәубет заманға тұспа-тұс келеді. Сол ғасырдың алғашқы жартысында өткен революция, еріксіз ұжымдастыру, байлардың мал-мүлкін тәркілеу (кәмпескелеу), саяси қуғындау (соттау, жер аудару) сияқты қисынсыз қиягер істердің соңы аштыққа апарды, халықты қырғынға ұшыратты, тарыдай шашты. Сөйтіп, ұлтымызды ойсыратып кетті. Әкесі Әбжан да, баласы Уахит та осы құрбандықтың қармағына мықтап ілікті, одан босап кете алмады. Әбжан Темірбекұлы сауатты, оқыған адам болған. Алғашында ауыл старшыны, уездік жер басқармасының мүшесі болады, кейін жаңа үкімет орнаған соң алашордашылар партиясы жағына шығады. Содан соң қуғынға ұшырап, айдалып сотталады, ақыры хабар ошарсыз кетеді. Уахит болса «алашордашының баласы» деп, әкесінің соңынан іле ұсталады, жер аударылады.

Уахит Әбжанұлы Темірбеков 1904 жылы Петропавл округіне қарасты № 12 ауылда туған. Ол жер ертеде «Қуандық» ауылы деп аталса да, қазақтар «Бөрілі» деп кеткен. Бұл бүгінгі Шал ақын ауданындағы Сухорабовка ауылдық округіне қарасты Неждановка селосы мен Шортай ауылының маңы еді. Қазіргі кезде Шортай да, Қуандық та жоқ, тек олардың жұртының орыны ғана жатыр. Уахит Әбжанұлы жасында молдадан оқып, сауатын ашады, кейін жеті жылдық білім алады. Бертін келе Покровкадағы (Ақжар) ауылшаруашылығы техникумын бітіріп, арнаулы орта білім дәрежесіне ие болады. Жиырмамыншы жылдардың аяғында ұжымдастыру, кәмпескелеу науқандарына белсене араласады, жастар одағына, партия қатарына өтеді, Айыртау аудандық милиция бөлімін басқарады. 1930 жылы «Халық жауы» деп кінәланып,

сотталып, айдалады. Бір кінәсі «алашордашының баласы» болғандығы. Сот шешімі шыққаннан кейін батыстағы Беломорканалда, солтүстіктегі Таймыр түбегінде, Қарағандының Карлагында болып, біраз жердің дәмін татып, михнатын көреді. Тек 18 жылдан кейін ғана, жас – жігіт шағында (25 жаста) кетіп, елге есейген шағында (43 жасында) оралады. Үйленеді, балалы-шағалы болады.

Уәкең тағдырдың тәлкегіне түсіп, айыпталды, тек 1989 жылы ғана, 60 жыл өткесін ғана ақталады, заңсыз қуғындалғандар қатарына ілікті («Ленинское знамя» газеті, 10.01.92 ж. саны).

Уахит Темірбеков ұзақ ауыр сапардан оралғаннан кейін ұжымдық шаруашылықта, кеңшарда, орман шаруашылығында әртүрлі қызметтерді белсене атқарады, содан зейнеткерлікке шығады. Бірақ, оның ежелден келе жатқан ермегі өлең жазу болатын, сондықтан ақындық өнерін есейсе де шындай түседі, азды-көпті шығармалары газет-журналдарда көріне бастайды. Кейін бір неше облыстық, республикалық ақындар айтысына қатысып, жүлделі орындарға ие болады, ел құрметіне бөленеді.

Уахит Темірбеков 1982 жылы 77 жасында дүниесін салды. Артында ұрпағы, өлеңдері қалды. 2004 жылы баспадан «Бір өліп, Бір тірілдім» атты шығармашылық жинағы жарық көрді. Оған ақындық, еңбек, отан, туған жер тақырыбына жазылған өлеңдері, поэмалары, қапастағы қойын дәптеріндегі өлеңдері енгізілген, онда айтыс өлеңдері де бар.

Біз бүгін Уәкеңнің тарыншылықта, қиын-қыстауда жазылған бірнеше өлеңдерін беріп отырмыз. Онда ақынның көрген қиыншылығы, ауыр азабы суреттелген.

Тегім

Ел-жерім, таусылмайтын аққан бұлақ,
Атығай, Қарауыл мен Керей, Уақ.
Баласы төрт момынның деп атайды,
Арқаның солтүстігін еткен тұрақ.

Айтылған төрт момынның бір ұрпағы,
Ішінде Атығайдың Бәйімбетпін.
Баласы мен Әбіжанның атым Уахит,
Боламыз немересі Темірбектің.

Көкшетау, Қызылжардай туған жерден,
Бұл күнде дәм ауысып кеттім жырақ.
Көп жерді бұл сапарда араладым,
Болған соң тағдыр жолы ұзағырақ.

Ауыр жол жүремін деп ұзап кеттім,

Сол жолда айтарлықтай азап шектім.
Сәлемім ел шетіне жете ме деп,
Өлеңмен сөз тізбегін түйдектеттім.

Айдауда

Шынында, менің өзім тегін емен,
Кейде ат, кейде өгіз боп жегілемін.
Он сегіз жыл есебін толтыруға,
Бір он жыл кейін қарай шегінемін.

Жыл еді мың тоғыз жүз отызыншы,
Ол кезде болды әр кім жалған тілші.
Қисындап өтірікті ағызғанда,
Алдында төрелердің нағыз сыншы.

Қызметім ол кездегі райкомсомол,
Жастарға сілтеп жүрмін үлгілі жол.
«Бек» деген өтірікші көзі алақтап,
Пәле жауып қағазға қойыпты қол.

Өзіндей пәлекордан серік тапқан,
Наһақтан күйдіріпті адалдарды.
Аяққа мықтап түсті темір қақпан,
Жаламен отырғызды адамдарды.

Бес жылды ГПУ-ы бере салды,
Беламор-каналына айдап барды.
Өйтіп-бүйтіп төрт жылда босап шығып,
Ақырында аман-сау елге оралдық.

Қалмады ру жігі, бақ-бақастық,
Есекең, Биекеңмен етті қастық.
Бұлар да өп-өтірік пәле жауып,
(Осымен бастапқы он жыл тәмәм болып)
Сегіз жыл сергелдеңге аяқ басты.

Бір өліп, Бір тірілдім

Градус елу алты болған сонда,
Таймырдың соғып тұрған жел ызғары.
Жүргенде қиын қыстау ұзақ жолда,
Тар есік, тар босаға темір торда.

Келгелі бұл араға төртінші жыл,

Жәйімді түгел айтсам бір талай жыр.
Кездескенім мұншама ауыр жағдай,
Оған қоса Гитлерің көрсетіп қыр.

43 жыл еді 20 қазан айы:
Сол күні тау басынан тас құлатып,
Суықтан қалғандар бар мүлде қатып.
Солардың қатарына кіре жаздап,
Денені суық алды қалшылдатып.

Қалыппын бір уақытта есім ауып,
Бола ма есі ауғанға өлім хауып.
Аяққа арқан байлап сүйретіпті,
Жігіттер кезекпенен ауық-ауық.

Лагерге екі шақырым алып келген,
Түрімді келгеннен соң дәрігер көрген.
Өлгендерді уақытша тастайтұғын,
Сарайға алып бар деп әмір берген.

Түрікмен бала жігіт дәрігерге

- Жағдайың келмей ме мұны емдеуге?
Жаны бар кеудесінде тірі жатыр,
Қызық па кісі өлімі ол сендерге?
Сіз мұны кіргізіңіз емханаға,
Кісі өлсе ол сендерге тамаша ма?
Апару тірі адамды суық жерге,
Сіздердей дәрігерге жараса ма?
Жігітке дәрігер сонда ақырады,
Қамаймын өзіңді – деп бақырады.
Жігітім зыр жүгіріп, тауып алып,
Сол жердің ең бастығын шақырады.
Жігітпен еріп бірге бастық келіп,
Өлгісі келмей жатқан мені көріп.
Қамапты дәрігерді сол суыққа,
Байқа – деп, жақсы болса өзің де өліп.
Шақырып әкеліпті басқа дәрігер,
Жасапты емге дәру нелер, нелер.
Жатыппын дәл он сағат ессіз болып,
Содан соң мезгіл жетті жарық көрер.
Ес кірді, Түрікмен жігіт қасымда отыр,
Дәрігер дауа жасап басымда отыр.
Былаудай екі көзі жігітімнің
Кездесіп қала ма деп ажал ақыр.

Әскерлік соңғы дәрігер ол капитан,
Емдеген отан ұлын талай мың сан.
Соғыста дәрігер болып жүргенінде,
Жаралы еткен екен сол бір майдан.
Бастапқы дәрігер жатып екі сағат,
Содан соң тұтқын үйге қойған қамап.
Өкінді Түркімен жігіт сол арада,
Шіркін-ай алмадым – деп сабап-сабап.
О, ғажап сүйрелгенде екі шақырым,
Үсініп – қабынбапты біздей бақырың.
(Мінекей, содан бері 34 жыл).
Жер басып келемін де ақырын-ақырын.
Сол күннен бастап жаздым елге сәлем,
Дәм сөнбей, өлгім келмей әлі келем.
Алам – деп жаныңды келсе әзрейіл, өзім – берем.

Тіршілік жалғасты сол қапаста

Тынықтым екі аптадай содан кейін,
Жұмысқа шығуыма болдым бейім.
Жарты вагон тас арту міндетіміз,
Норма толық бітірсек кешке дейін.

Суықтық бүгіндағы қырық алты,
Орындау нормамызды жұмыс салты.
Суыққа әнеугідей ұрынбасқа,
Уакеңнің басқаланды енді қалпы.

Жұмысты тез меңгердім, әрі билеп,
Тез толтырып қол арба, әрі сүйреп.
Денем қызды, жұмыс та икемделді,
Көңіл бір сәт жадырап, әрі терлеп.

Үшінші площадка даярланды,
Менде жоқ бүгінгі күн аяр жанды.
Ақырғы қол арбаны құлатқанда,
Бір бастығым жаныма келе қалды.

Жүр – деді киініп ал, меніменен,
Сөзім бар сөйлесетін сеніменен.
Апарып кеңсесіне отырғызды,
Сұрайды бұл начальник нені менен?

Отырмын, әлі отырмын қарсы алдында,

Бір кезде ұйқым келіп тамсандым да.
Гражданин начальник мен неге отырмын?
Қымсынбай осылайша деп қалдым да.

Сол кезде кнопканы қалды басып,
Бір әйел кіріп келді есік ашып.
- Апарып бұл кісіні тамақтандыр,
Деді де шықты өзі де жылдамдатып.

Отырмын, әлі отырмын қайта келіп,
Менімен сөйлеспейді көңіл бөліп.
Басқанда кнопканы тағы да бір,
- Ұйықтасын мына кісі, апар – деді.
- Көңілі жайлы болсын жатар жері.

Жылы сөз начальниктен естіген соң,
Жап – жақсы көңілдендім, босап денем.
Көрмеген бұдан бұрын жылы лебіз,
Қапаста да көтерілер бір күн еңсең.

Кеш жетті, жұмыс тоқтап гудок болды,
Жұмыстан босады жұрт оңды-солды.
- Гражданин начальник – дегенімде,
Ұсынды түрегеліп маған қолын

- Спасибо дорогой Темирбеков,
Қалған жоқ жұмысыңнан есең кетіп.
Ішінде, екі сағат төрт норманы,
Жан аямай бітірдің екпіндетіп.

- Бірақ сен жұмыс қылдың жеңіл киіп,
Тұрғандай бұл суықта денең күйіп.
Осындай сырт көйлекпен істей берсең,
Түбінде өлмейсің бе суық тиіп.

Сол күннен мақтау алдым әжептәуір,
Бірлесіп еңбектестер болдық бауыр.
Жаз шыға 44 тің жаз айында,
Кездесті қиындықтар тағы да ауыр.

Бір пәлесі іш ауру деген шықты,
Осыдан осалданды талай мықты.
Мақтау алған батырды ауру жеңіп,
Батыл жұмыс істеуден қаймығыпты.
Жылдан артық бұл ауру азаптады,

Суықта енді істе – деп мазақтады.
Жалқаулықты жандай дос көретіндер,
Басқа түгіл табалап қазақ-тағы.

Соғыс бітті, біз шықтық кейін беттеп,
Этаппен ел жағына кірдік шеттеп.
Қызылжар вокзалында Есіл суын,
Шөлдеген соң сусындап іштім ептеп.

Шіркін-ай туған жердің суы қандай,
Көрінді жұтқанымда дәмі балдай.
Әп-сәтте рахаттандым «сусын» қанып,
Маңдай тершіп, тыныстап, жібіп таңдай.

Осы ішкен су біздерге шипа болып,
Вагонда Қызылжарда жаттық қонып.
Құтылып «дизентерия» ауруынан,
Кұр атқа мінгендей-ақ көңіл толып.

Бет алдық Қарағанды лагеріне,
Тапсырып алдағы істі тәңіріге.
Алланың жазғанына көніп келдік,
Көрерміз жаңа лагерь әмірін де.

Әйтсе де «күн кесілген» атымыз бар,
«Кілт астында» делінген салтымыз бар.
Тойынған соң мінезде оғаш-оғаш,
Шығаратын кей кезде қалпымыз бар.

Сыртында қара құлып, қоршау мықты,
Қарасаң іші-сырты бірдей сұқты.
Жайланып жүре алмайсың іші де тар,
Сұп-суық сырттан көрсең түсі де ызғар.

48 дің тамызы аяғында,
Жапырақ түсіп, алтын күз таянғанда,
Ақ түйенің қарыны жарылып, босап шықтым,
Түс көріп, шырт ұйқыдан оянғандай.

АЛАШТЫҢ АЗАМАТЫ (Жанұзақ Жәнібеков)

Жәнібеков Жанұзақ зорлық-зобалаң заманының құрбаны, сол заманның белгілі азаматы, «Алаш» партиясының белді мүшесі. Сол партияның басшыларымен бірге қатар саясат жүргізген көрнекті қайраткер болған адам. Кезінде «Қазақ», «Кедей», «Алаш» газеттерінде сан мақалалары шығып, өзінің саяси ұстанымын көрсете білген. Мысалы «Орынбордың жағдайы», «Автономиялар туралы», «Алаш құрбандары» деген мақалалары бізге дейін жетіп отыр. Бұнда сонау дүрбелең (1916, 1917) жылдардың оқиғаларын саралап жазады.

Жанекеннің «Алаш» партиясында болғандығын Сәкен Сейфуллин өзінің «Тар жол. Тайғақ кешу» кітабында жазып кеткен. «Алаш» партиясының Орынборда Торғай облыстық комитеті ашылды, - дейді С.Сейфуллин. – Комитетке Орынборда тұратын 10 қазақ және төрт уезден 4 қазақ, барлығы 14 ағза сайланды. Орынбордағы ағзалар: Ахметжан Бірімжанұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейханұлы, Елдес Омарұлы, Омар Жәнібекұлы, Міржақып Дулатұлы, Ғабділқамит Жүндібайұлы, Сағындық Досжанұлы... Алаш партиясының облыстық комитетінің төрағасы Әлихан Бөкейханұлы, серігі Ахмет Байтұрсынұлы, секретары Міржақып Дулатұлы, қазнашысы Жанұзақ Жәнібекұлы...

Тарихи деректерде «Алаш» партиясының мүшелері қазақ зиялыларының «Алаш азаматтарына» арналған үндеулері, ақыл-кеңестері «Қазақ» газетінің беттерінде жиі жарияланып тұрғандығы көрсетілген. Мәселен, 1917 жылдың 11 маусымында осы газетте үш бірдей мақала қатар басылған. Оның алғашқысында Қытайға босқан қырғыздардың (қазақтардың) ауыр тұрмысын, нашар халдерін суреттейді. Беріліп жатқан жәрдемдер аш-жалаңаш қалған қандастарымызға өте аз, жоқтың қасы. Осыған орай Түркістан комитетінің ағзасы (Торғай облысының комиссары) Әлихан Бөкейханов комитет ағзасы Жетісу облысының комиссары Мұхаметжан Тынышбаевқа мынадай хабар жібереді: «Босқын қырғыздар үшін 200 мың сом қазынадан қарыз сұрау керек».

Сондай молырақ қаржы болмаса, аздап жинаған көмек олардың толып жатқан мұқтаждығының біріне жетсе, екіншісіне жетпей тапшылық қыла бермекші. Босқындардың тамағы жоқ, киерге киімі жоқ, паналарға үй жоқ жұрдай болып сорлағандарға қомақты көмек керек. Одан соң әркім әліне қарай көмек беру керек. Мақаланың соңында сегіз адамның қолы бар. Оның ішінде Ж.Жәнібековтің аты да жүр.

Екінші мақала «Босқын қырғыздарға жәрдем» деп аталады. Онда жеке адамдардың, ұжымдардың ақшалай көмегі көрсетілген. Атап айтқанда Ә.Бөкейханов – 100 сом, А.Байтұрсынов – 300 сом,

Ж.Жәнібеков – 3 сом т.с. с. көптеген адамдар және № 1 ауыл 300 сом, Ақбұлақ молдалары 200 сом, барлығы 976 сом ақша жиналып Құлжадағы комитетке жіберіледі.

Үшінші мақала «Шура-и-Ислам» ұйымы жайында. Мәскеуде жалпы мұсылман сиезі болып өтеді. Оған әр ұлттың өкілдері қатысады. Барлығы 800-900 адам, оның 30 ғана қазақ өкілдері болған. Сиезде «Шура-и-Ислам» бүкіл мұсылман істерін басқарып тұратын орын болсын деген қаулы қабылданады. Сол орынға 30 ағза сайланады, оның 5-уі Қазақстандықтар, қалғандары басқа ұлттардан еді. Бұл сиездің жетістіктерімен қатар, кемшіліктері де болғандығы осы мақалада айтылған. Осы сиезге Мағжан Жұмабаев Ақмола облысынан қатысыпты, өз пікірін газет бетінде сын-мақаламен көрсетіпті. Мақаланың аяғына тоғыз адам қол қойыпты. Онда Ж.Жәнібеков те жазылған.

Біздің қолымызға ескі деректерден Қазақ зиялыларының «Қазақ халқына» атты мақаласы да жетті. Бұл мақала 1917ж. 24 маусымда басылған. Негізгі мазмұны Торғай облысында мал, жан, шаруа, жер, судың есебін алу жайында болып отыр. Мұндай есеп қазақ облыстарының бәрінде жүрмек.

Бұл есепке біздің қазақ халқы қалай қарамақ? Бұрынғыдай сенімсіз көзбен қарай ма? Мәнісіне түсінер ме екен? Бұрынғы есептерде «Жеріміз мол, егінді көп саламыз десек, жерден айрыламыз» деп қорқатын. «Малымызды көп көрсетсек, алым-шығын көп болады» деп жасыратын. Адам санын алатын болса «Бізден солдат алғалы жүрмесін» деп сезіктенетін еді. Ендігі есеп қандай болады? Бұдан пайда-зиян қандай? Қазаққа жер малына қарай пішіледі. Малы аз болса, жер де аз тиеді. Малың, егінін, шаруасын жасырса ұтылады. Ертең сиезде бәрі анықталады, шындықтың беті ашылады. Адам санын азайтсаң, депутаттың саны азаяды. Жасты да жасырып кемітуге немесе арттыруға болмайды, ол да зиянды. Енді бұрынғы қате ізді баспалық, үлгілі жолға түселік. Мынау ұлы дүбірге қосылып, тиісті бәйгемізден құр қалмалық, жұрт болалық... Мақаланың соңында аталған сегіз арыстардың аттары басылған, онда Жанұзақ Жәнібековтің де есімі бар.

Сайып келгенде, осы мақалалар Жанұзақтың қолынан өткен мақалалар екені белгілі болып тұр. «Алаш» партиясының басшыларымен қатар өмір сүріп, қатар еңбек еткені байқалады.

Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібеков 1889 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Петропавл қаласында туған. Жергілікті жердегі моллада, одан кейін медреседе оқып, білім алады. Кейін ауылдық жерлерде, яғни Есілкөл Полудин болыстарында мұғалім болып қызмет атқарады. 1912-1913 жылдары баспаханада әріп теруші болып істейді.

1913-1918 жылдары Орынбор қаласындағы «Қазақ» атты газетінің корректоры болып орналасады. Ол кезде газеттің редакторы Ахмет Байтұрсынов болыпты. Қазан төңкерісінен кейін (1917-1918жж.) генерал Дутов пен Қызыл әскер арасында соғыс қақтығыстары болып жатқан аласапран кезеңдер еді. Дәл осы кездері жаңа құрылып жатқан «Алаш Орда» партиясына мүше, Алаш газетінің редколлегия мүшесі болып енеді.

1920 жылы Жәнібеков Петропавлға келеді. Онда оқу саласының инструкторы, одан соң Ақмола губкомның орынбасары қызметтерін атқарады (1920-1924жж.).

1924-1926ж. Петропавлдағы «Бостандық туы» газетіне орналасып, редколлегия алқасының мүшесі болады. Тәжірибесі мол, қолынан іс келеді деп, оны Ақтөбе губерниясының «Кедей» атты газетін басқаруды сеніп тапсырады (1926-1929). Бұл газет таза қазақ тілінде, жұмасына бір рет, 1600 данамен шығып тұрған. Газеттің беттерінде Сәбит Мұқанов, Бейімбет Майлин, Сәкен Сейфуллин, Мағжан Жұмабаев сияқты атақты ақын-жазушылардың мақалалары мен еңбектері, әдеби шығармалары басылып отырған. 1929-1932ж.ж. сол облыстың ауыл мұғалімі болады.

- Сол газеттерде не жайында басылып тұрды? – деген ОГПУ тергеушісінің сұрағына түрмеде отырған Жанұзақ Жәнібековтің берген жауабы мынадай: «Негізгі мақсатымыз жастарды тәрбиелеу. Оларға Қазақтың ескі әдет – ғұрпын, салт – дәстүрін үйрету, жаңа демократиялық мемлекет құру...»

Жанұзақты «Кедей» газетінің редакторлығынан «Редакцияны ұлтшылдық пиғылдағы қоғамға зиянды элементтермен былғағаны» үшін түсіреді. 1933 жылдары Петропавл кооператив техникумын басқарады. Одан кейін Еңбекшілдер ауданындағы «Қазалтын» тресіне қарасты «Степняк» руда өндіруші поселкалық Кеңесін басқарады. Ол дінге қарсы күресудің орынына, қайта оны қолдады, контрреволюциялық ұйымдарға мүше болды, Кеңес үкіметіне қарсы болып, оны құлату жайында үгіт жүргізді деп айыптап, 1937 жылдың маусым айында абақтыға жабады, «халық жауы» атанады. Одан көп ұзамай, екі жарым айдан соң (13.09.1937) «Үштіктің» шешімімен Жәнібеков Ж.Ә. ату жазасына кесіледі. Оның қай күні, қай жерде атылғаны, қайда жерленгені белгісіз.

1958 жылдың желтоқсан айында ақталды, Көкшетау облыстық прокуратурасынан хат келіп түседі туыстарына. Онда «Үштіктің» Ж.Жәнібеков жөніндегі шешімі негізсіз деп табылды, сондықтан қылмыстық іс тоқтатылсын деген шешім қабылданды деп хабарланған. Сол жылы, сол айда Көкшетау облыстық сотының шешімі шыққан болатын.

Жанұзақ Жәнібеков ұсталған кезде артында әйелі – Мариям 35 жаста, үш қыз - Әмина 16 жаста, Гүлнар 12 жаста, Еленұр 8 жаста қалған екен. Осы артында қалған жанұясының тағдыры жайында

айта кетейік. Мариям әйелі 1902 жылы туып, 1968 жылы дүние салған. Өзінің көзі тірісінде үш қызды асырап-сақтап оқытып ер жеткізді. Олардың үшеуі де тұрмыс құрды, балалы-шағалы болды. Мысалы Әмина Ысқақ Иманқұловпен үйленіп, бес баланың анасы атанды. Ысқақ Иманқұлов Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген әртісі. Гүлнардің алты баласы бар, жолдасы Найман Баймұқанов түрлі лауазымды қызметтер атқарған адам.

Еленұрдың тоғыз баласы бар жолдасы Сәлім Қалиев атақты қойшы болған. Әмина, Гүлнар, Еленұр қыздарының соңғы екеуінің жолдастары бұл дүниеден өтті. Бірақ арттарында ұрпақтары қалды, солар өткендердің өмірлерін жалғастырмақ.

Жанұзақтың үлкен қызы Мадина (төлқұжатын алғанда Әминаға өзгерткен) 1921 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Петропавл қаласында туған. Әкесін ұстап, түрмеге жапқанда Әмина Степняк қаласындағы орта мектепте оқып жүрген. 1937 жылы Петропавлдағы фельдшер – акушерлер мектебіне түседі, кейін мұғалімдер институтына ауысады. Оны аяқтағаннан кейін жерлесіміз Ысқақ Иманқұловқа тұрмысқа шығады. Петропавлдағы қазақ театрының жабылуына байланысты бұл жанұя Гурьев (бүгінгі Атырау) облысының Теңіз ауданына көшіп келеді. Әмина аудандық Кеңестің хатшысы, одан соң орта мектепте мұғалім қызметтерін атқарады. Соғыс жылдары облыстық радиокомитетінің дикторы, әдеби қызметкері болған. «Халық жауының» қызы болғандықтан қызметін жиі ауыстыруға тура келген. Көкшетау қаласында темір жол бойында, Көктерек аулында (СҚО) мұғалім, Петропавлда эстрадалық бюроның администраторы, Гурьевте мұрағатта, ПТУ-дың директоры, пединституттың оқытушысы т.с.с. қызметтерді атқарады.

1976 жылдары Жетісай драма театрының суретші – бояушысы, кәсіподақ ұйымының басқарушысы болып істейді. 1987 жылы қайтыс болған.

Жанұзақ Жәнібеков кезінде халқына белгілі, халқын сүйген, халқына адал қызмет еткен айтулы азамат болыпты. Оның дәрежесі Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев сияқты ұлы арыстармен бір деңгейде болса, аты да бірге аталмақ. Осы уақытқа дейін бүгінгі ұрпақ Жанұзақты неге атамай жүр? Неге білмейді? Оған жауап біреу ғана, анық зерттелмеген. Оны өз туыстары да мойындайды.

- Өткен жылы қайын атам Жанұзақ туралы жазайын деп ойлап, бірталай материал жинадым, - дейді Ысқақ Иманқұлов, Жанұзақтың үлкен қызының - Әминаның жан жолдасы. – Бірақ жасым 90-нан асып кетті, аяғына дейін жазып бітіре алмаймын деген ой келді де, жинаған деректерімді, ойымды, есте қалғандарымды – барлығын Ұлжан қызыма, аталарың туралы сендер жазыңдар деп тапсырдым.

Ұлжан Ысқаққызы Молдабекова жоғарғы білімді ұстаз, орыс тілі мен әдебиетінің маманы, бұл күндері Алматы қаласындағы Экология-гуманитарлық жеке меншік мектебінің оқу ісінің меңгерушісі болып қызмет атқарады.

Гүлжан Ысқаққызы өзінің атасы (нағашы атасы) – Жанұзақ Жәнібеков жөнінде көлемді тамаша мақала жазыпты (мақаланың мәтіні орысша берілген). Осы мақаланың қысқаша тұжырымын айта кетейін.

- Жанұзақ маған нағашы ата болып келеді, ол менің шешемнің әкесі. Осы уақытқа дейін нағашы атамның тағдырын, қайғылы қасіретін біз – немерелері түгіл, туған балалары да, туыстары да білмей келді. Тек есте қалғандары: «Айдалды. Атылды. Халық жауы. Ақталды» деген сөздер ғана. Адамның жүрегіне инедей қадалған осы сөздер, жас болсақ та, көңілде бір ауыр сезім ұялайды екен – деп бастайды Гүлжан өзінің әңгімесін.

Иә, Гүлжан Жанұзақ атасын көрген жоқ, бірақ ол жөнінде тыңдай келе, оқи келе, тағдырының аянышты күйін ести келе өзінің ой қорытындысын жазып отыр. Атасының Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол. Тайғақ кешу» кітабындағы басылған мақалалары, ондағы мағлұматтар Гүлжанның көкірегін оятып, жігерін арттырды. «Алаш» партиясы, оны ұйымдастырушы атақты азаматтар жөнінде, солардың қатарында тұрған Жанұзақ атасы жайында дәйекті деректер алып, аса бір қуанышқа бөленеді. Атасының өмірі мен қызметін тереңірек зерттеуге кірісіп, мұрағаттардан, ескі әдебиеттерден, газеттерден құнды дүниелерді жинастырып жүрген көрінеді.

- Осындай ұлағатты әкенің тәрбиесінде болған менің шешем Әмина еш алаңсыз, бахытты өмірсүрді – дейді Гүлжан. – Табиғат та одан әдемілікті, сұлулықты аямаған. Бірақ осы бахыттылық құм сепкендей бір күнде жоқ болды, әкесін ұстап әкетті жендеттер...

Жанұзақ ұсталғаннан кейін алғаш қол үшін берген Сәбит Мұқанов болыпты, кейін көрнекті қайраткерлер Жұмабек Ташенов пен Нұртас Оңдасынов келіп өздерінің ақыл кеңестерін берген екен.

Қысқасы, Ұлжан аталған мақаласында өзінің әкесі Ысқақ, анасы Әмина жөнінде де толық мағлұмат бере келе, келешекте атасы Жанұзақ жөнінде кітап жазуды ойластырып отыр. Ол мақсатты орындайтынына сенімім мол.

Ж.Жәнібековтің «Алаш құрбандары» мақаласы (түп нұсқасында беріп отырмыз). Соңғы Жалпы қазақ-қырғыз сиезінің қаулысы бойынша Семейде атты-жаяу милиция құрылған еді. Мұны соңғы кезде большевиктер ұнатпай “ойыныңды тоқтат, мылтықты бер” деп мінез көрсетіп жүрді. Оған біздің милиционерлер, қорғаушылар, өз жүректерінде ұлт сақтанудан басқа ешкімге қастық қылатын ниет болмаған соң, қарсы да келмеді, ойындарын да тоқтатпады.

6 мартта таңертең сағат 9 шамасында Алаштар қаласында мылтықсыз ойнап жатқан атты қорғаушылардың жанына 10-15 солдат келіп, еш себепсіз мылтықты бір-екі басып қалады. Ешкімге оқ тимейді. Мылтық дауысы шыққан соң бірлі-жарымды жігіт қашуға айналғанда милиция бастығы, учительский семинария шәкірті Қазы Нұрмұхамедұлы жігіттерге айғайлап: “Қайда барасындар? Жазықсыз өлсек өлейік, бәрімізді қырмаc” деп тоқтау айтып, өзі орнында тұрды. Сол арада мылтық үсті-үстіне атылып, Қазының өзіне де, атына да оқ тиді Оқ жүректен тиген екен. Есіл жас сол арада жан тапсырды.

Марқұмның жолдастары ботадай боздап, басын құшақтап шуласты. Көрген-естіген жан қайғырды. Ертеңіне жиналып, жаназасы шығарылды.

Алғаш Алаш жолында құрбан болған жас бағланды белгі болып қалсын деп екі рет суретке басылды (біреуі киімімен жатқан халінде, екіншісі халық жаназа оқып сапта тұрғанда табыттағы жатқанын).

Қабірге қойып, құран оқылып болғаннан кейін Шәкәрім (Құдайбердиев) ақсақал халыққа қарап сөз сөйледі: “Әлеумет! Мынау жатқан кім? Бұл ұлты үшін шыбын жанын құрбан қылған Алаш азаматының тұңғышы. Мұны өлді демендер, бұл күнгі һәм мұнан соңғы “ұлтым” деген азаматтар мына мен сияқты болып “ұлтым” деңдер деп өзінің ұлтшылдығын сөзбен емес, іспен көрсетті.

Марқұмның аты да Қазы еді. Қазы би деген сөз, Қазы билігін етіп кетті.

Қарағым Қазы, өліміңе өкінбе! Арманың жоқ, құдай алдында да, жұрт алдында да сенің орның бөлек.

Оқығандар! Жастар! Мынау жолдастарыңды ұмыта көрмендер. Мұның үй-ішінің міндеті сендердің мойындарында. Бір кішкентай көзінің қарашығы (бір жасар ұл бала) қалды. Соны тәрбиелеп адам қылу, бәрінің, барлық Алаштың мойнына парыз һәм өздерің де бұл уақиғаға қажымаңдар. Құдай тағала Алашқа шын ұл бергеніне бүгін ғана көзім жетті. Алпыс жасқа келгенде мұндай ұлт үшін құрбан болатын азаматты көремін деген үмітім жоқ еді. Көрдім енді, бүгін өлсем де арманым жоқ. Қарғам, Қазыжан, қадіріңді біліп, құрметтей алмасақ кешу қыл. Қош, қабірің нұрлы болсын!” деді.

Жиылған жұрт еңіреп жылап жіберді. Сонан кейін Міржақып Дулатов тұрып мынаны айтты:

Мынау кім жатқан, әлеумет,
Жас қабірді жамылып?
Мұнша ардақты кім еді,
Тұрсындар бәрің жабығып!?
Жалғызы ма еді біреудің,
Тілеп алған зарығып?
Байы ма еді бұл елдің,

Құрметтейтін жабылып?
Би мен бектің бірі ме ед,
Жылардай жұртты сағынып?
Ханзада яки сеид пе,
Қарашы шулап қамығып?
Жоқ, әлеумет!
Бұл жатқан
Жалғыз да емес,
Бай да емес,
Би де емес,
Бек те емес,
Сеид те емес,
Хан да емес.
Бусанып жатқан жас қабір,
Иесін мұның айтайын.
Мақсаты ұлттың жолына
Туын ұстап қолына,
Жас ғұмырын пида еткен,
Жар-жолдасын күйзелткен,
Алаштың адал баласы,
Армансыз өлген данасы.
Журектен жалғыз оқ тиген,
Жаза баспай дөп тиген.
Алаштың бұл құрбаны,
Аяулы жолдас, Қазы жас.
Жоқ, бауырым, жолдасым!
Армансыз сенің өз басың.
Қабыл болып құрбаны,
Алашты құдай оңдасын!

Жиылған халық қамығып, көңілі босап, көзіне жас алды. Бұлардан кейін Райымжан, Жанғали қажы, Мұстақым сөз сөйледі. Ақырында Қазының бірге оқып жүрген жолдасы Жүсіпбек еңіреп тұрып: «Жан бауырым, жолдасым! Қош бол! Жасаған алдыңды өзіңе, артыңды бізге қайырлы қылсын. Талаптандың, талпындың, оқып қатарға кірдің. Бұл күні мынадай мезгілсіз қазаға душар болдың. Өкінбе! Ұлтың үшін туып едің, ұлтың үшін өлдің. Кеудеңде бір арманың кетті. Ешкімге оқ атып, қылыш суыра алмай, жазықсыз оққа ұштың. Тым болмаса ұлтыңның бақытының шетін көре алмай кеттің. Қош, бауырым, жолдасым, Қош!» деп көзінің жасын тия алмай, сөзін әзер тоқтатты.

Сөйтіп, 7 мартта, бейсеінбі күні Алаштың тұңғыш құрбанын баянды сапарына жөнелтіп, жұрты тарқасты.

Сол күні біздің басшы азаматтар Қазының жолсыз өлгені туралы большевик бастықтарымен сөйлесті. Олар: “Біз мұндай

жұмысты істе деп ешкімге бұйырғанымыз жоқ. Өз бетімен істеп жүрген бұзықылардың жұмысы” деп оқ атқан солдаттарды айыптапты. Сонан кейін атушы солдаттар военно-революционный сотқа берілді.

Қазы марқұм жасы 22-де, Семей уезі Еңірекей болысында Сыбан деген рудан еді. Жасынан кедейлікпен алысып, талабымен оқып келген еді. Семейде екі класты школды бітіргеннен кейін бірер жыл бала оқытып, пұл жинап алып, 1915 жылы семинарияға түсті. Оны ендігі жылы бітіремін деп жүргенде ұлт тілегін зор көріп, бірге оқып жүрген жолдастарымен милицияға жазылды. Қыс ортасынан бері атты милицияны басқарып тұрушы еді. Марқұм ақ көңіл, талапкер, жігерлі, ұлтшыл жас еді. Ұлтшылдығын көрсетті. Ұлттың жолында жанын құрбан қылды. Жасаған ие есебін толтырып, кейінгі жастардан орынбасар шығарсын!

Басшы азаматтарымыз һәм обласной қазақ комитеті кеңесіп, марқұмның басына тас қоюға һәм жақсылап белгі-бет салуға қаулы қылды. Қазының оқуға жасы жеткен бір інісі бар еді, соны оқытуға степендия ашты. Кәрі ата-анасына, һәм қатын-баласына жеті мың сом ақша бермек болды.

Жастар ұйымы марқұмның жетісі болған күні жұртты шақырып, құран оқытты, дұға қылдырды.

Алаш аман болса, бұл тұңғыш құрбан ұмытылмас, тарихта аты қалар. Бірақ біздің бұдан үлгі алып, жүрегімізді соның жүрегіндей қылуымыз керек.

Рухың шат болсын, шаһид болған Алаштың шын баласы! Қош жолдасымыз!

Бұл қаулы марқұмның өлген уақыты большевик дүрілдеп, көтеріліп келе жатқан кезінде еді. Енді большевик лаңы басылуға жақындаған бір уақытта Алаш туын көтеріп, ел жігітін бастайтын соғыс ғылымын оқыған бірнеше жыл соғыста болып, тәжірибе көріп ысылған бір офицерімізден айырылып отырмыз. Ол Орал облысы, Ілбішін уезі, Суналы болысы, қаракесек руынан штабс-капитан Нұғман Сарбөпеұлы.

Бұл жігіт соғыс ғылымын Александровский кавалерийский училищеде оқып, оны бітіріп, Қытай шекарасында 553 жаяулы полкте қызметте жүрді. Онан неміс фронтына барып соғысқа кірді. Қызметтен соң өз полкындағы мұсылмандардан әскери қаріп шора құрып, өзі соның бастығы болды. Бірақ большевик айғайы шыққан кезде орнын тастап Мәскеуге келді. Онда оған жолдасы Мәди Келдібеков мұсылман комиссариатында зор бір комиссарлық орнын көрсетсе де, ол оған қызықпай, жазғытұры жамағатымен Орынборға келді. Орынборда қазақ комиссарлардың кейбіреулері оған қазақ жастарынан құрылатын Қызыл армияға офицер бол дегенде, марқұм ыршып кетіп, құдай жазбасын жауабын берген. Орынбор ішінде бетегеден биік, жусаннан аласа болып жүріп, Жангелдиннен бір

демесін қағаз алып, Теке арқылы еліне қайтпақ болып 1-Бөрте болысына шыққан. Марқұмның жолға шыққан кезі большевиктің “Елек” қаласына қырғын салып жатқан уақытына тура келіп, еліне қайтуға жол болмай, Ақтөбенің 1-Бөрте болысы, 3-ауылында тұрып қалып еді. 1-Бөрте болысы Орынбордан 30 шақырым шамасындай жерде болғандықтан большевик пен атты казактың майданы болды.

Марқұм ауыл үстінде жатқан атты казактармен сырлас. Оларға түрлі жолдармен жәрдемдес болып тұрды. Орынбор атты казагынан Оралдан атты казактар келеді, оның ішінде былтыр Орал, Темір уездерінде үйретілген казак милиционерлері бар деген хабарды естіп, қатты қуануда, олардың келуін күтіп, өзі атқа аттану қамына кірісуде еді.

Құдайдың ақ күнінің бірінде бір топ атты казак ауылға келіп, мұны сұрайды. Бұл шығып жөн сұраса, аттылар “Орал облысынанбыз” дейді. Облыстан келген көрші атты казактар екен дегенге көңілі тоқыраған соң марқұм өзінің офицер екенін, Оралдан келген атты казактарға өзінің қосылатынын айтып салады.

Офицер көңілінде һәм нәрсе жоқ (болып) тұрғанда атты казактар “штабка жүріңіз” дейді. Бұл “жарайды” деп штаб деген жерлеріне барса, өзінің алданып қолға түскенін сезіп, бармағын шайнайды. Әлгі келгендер атты казак екендіктері анық болғанмен, азғырылып большевик болған бұралқы атты казактар екен. Сол арада атты казактар Нұғманды жалаңаштап қамшымен сабап, мылтықтың түбімен ұрып, ең соңында алты мылтықпен бір басып өлді деп тастап кетеді. Бірақ ол кезде Нұғман тірі екен. Соңында жамағаты Зинитта Романованың ішкі киімінен басқасын алтын-күміс нәрселерін, ақшасын, Нұғманның киімдерінің бәрін де әлгі зәлімдер ауылға келіп, жұрдай қылып тонап алып кетіп бара жатқанда, кеудесін сүйретіп ауылға қарай жер бауырлап келе жатқан Нұғманды көріп, тағы қылыштың астына алып, мылжа-мылжа тіліп, басын жарып, көзін шығарып, ит көрмеген қорлықты көрсетіп өлтіреді. Сөйтіп, Алаштың маңдайына басқан бір адал жігіті елінен шығып, большевик дініне кірген бұралқы атты казактардың қолында өз тұтынған жолын қуып барғанда құрбан болады.

Марқұмды өлтірген отрядтың аты Кашпиринский отряды аталады. Нұғман 28 жаста еді. Артында абұйырын жабатын қала киімімен жаңадан босанып, қыз тапқан Зинитта ханым сынық тиынсыз қалады.

Өз басымен әуре болған Бөрте елі марқұмның жаназасын қалай жөнелтіп, кабірін не күйде қойғанын білмейміз. Бірақ, казак ғұрпынша марқұмның жамағатына тиындап-тебендеп, жәрдем беріп тұрған көрінеді.

Қыршын жас, қаһарман, сабаз Нұғман марқұмның өліміне шын жүрегімізбен қайғырып, топырағы жеңіл болсын айтып, құдайдан артында қалғандарына сабыр сұраймыз.

Нұғман марқұмның опатын естіп, қайғырып бет сипап, дұға қылып қойғанмен азаматтық борышымнан құтыла алмайтын ретті көріп, ауыр қайғы үстіне жүрдай болып бар мүлкінен айрылып қалған Зинитта ханымға һәм емшек баласына өзімнен 100 сом, қарамағымдағы қазақ оқығандары ашқан “Еркін дала” пұлынан 200 сом жәрдем жібердім.

«Аш қазақтарға жәрдем» комитетінен де біраз нәрсе бердім.

Телеграф, пошта жүрмейді. Еліндегі жақындарына хабар жібере алмай тұрмыз. Марқұмның бірге оқыған жолдастары, жақындары тәржіме халін «Қазақ» басқармасына жіберуін өтінеміз.

Сөйтіп, большевик заманында қазақ жұрты екі қымбат ұлынан айырылды.

Шеттен хабар алу қиын. Бұл екеуі қатарында тұтынған жол құрбаны болған үшінші бір азаматтың опат хабарын құдай естірмесін. (Қазақ. 1918. №262, «Қазақ» газеті).

Социал Жұмабаев

ӘБДІРЕЙІС АУҒАНБАЕВ

1937-1938 жылдар қазақ тарихында аса қайғылы кезең болғанын тарихтан жақсы білеміз. Қазақ жерінің байлығына қызыққан Кеңестік шовинизм халық жауы деген желеумен қазақ халқының бас көтерер асыл азаматтарын абақтыға жапты, ату жазасына кесті. Республика бойынша атылған азаматтың 70-75% қазақ зиялылары еді. Халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтар қайраткер ұлдарынан айрылған халықтың интелектісі, күш-қуаты төмендейтіні анық. Ұлт үшін бұдан артық жауыздық жоқ деуге болады. Халықтың бас көтерер азаматынан айыру ісі қала мен ауылда да қызу жүргізілді. Тек қана біздің Солтүстік Қазақстан облысы бойынша он мыңнан астам адам қуғын-сүргінге ұшырады, ату жазасына кесілді, тұрмеге қамалды, жер аударылды. Колхозшы бір күн уақытында жұмысқа шықпай қалса, себебі тексерілмей кеңестік құрылысқа қарсы адам деп айыпталды. Уақытында егістік жер жыртылмай қалса, не колхоздың бір малы өліп қалса, халық жауының қолынан келді деп ұйғарылды. Халық жауы болу үшін үш кісінің қолы жеткілікті болды.

Солтүстік Қазақстан облысы, бұрынғы Булаев ауданына қарасты «Красный Казахстан» колхозының колхоз мүшесі Ауғанбаев Әбдірейістің халық жауы деп танылып он жыл Көкшетау түрмесіне отырып шығуға себеп болған бар-жоғы бір кісімен жүз шайысып қалғаны еді. (Ол кісінің қазіргі уақытта ұрпақтары бар болғандықтан есімін атамадық).

Көрші ауылдың Әшкен деген іліктес молдасы Әбдірейістің үйіне қонып шыққанын жазып жіберген. Солтүстік Қазақстан

облысы Қауіпсіздік комитетінің архивіндегі ісі бойынша Ауғанбаев Әбдірейіске ислам дінін таратушы, колхоздастыруға қарсы үгіт жұмысын жүргізген, Кеңес үкіметін құлату үшін фашистік ұйымдармен байланыс жасаған деген айып тағылып, 26.12.1937 жылғы Солтүстік Қазақстан облысы УНКВД Үштігінің № 23 мәжіліс хаты бойынша 10 жылға қатаң режиммен қамауға алады. Көкшетау түрмесінде он жыл азапты өмір сүріп, туған еліне 1947 жылы оралады. Халық жауы деп қамалған адамдар жататын түрменің бөлмесін жазушы Жайық Бектұров былай деп жазған болатын. «Терезеде саңлау жоқ. Темір тор үстінде тақтай қақпақ. Тордың өзі де жоғары. Қақпақ жапқан шынының өзін де сыртқа көз түспесін деп сырлап тастаған. Ішке әсте күн түспейді. Жарық құр елес. Көктің күнгірт сәулесі ғана. Тордың ең үстінде ғана ауа кіретін болмашы бір желдеткіш». Осындай түрмеде жатқан адамда денсаулық бола ма. 1957 жылы түрмеден алған ауыр науқасынан қайтыс болды.

«Әкеміз Әбдірейіс 10 жыл Көкшетау түрмесінде жатқанда үйелмелі-сүйелмелі 6 баланың күн көрісі балалардың үлкені Хасен ағамызға қарап қалды. Отбасымыздың барлық ауыртпашылығы осы кісінде болды», - дейді. Мұстақым Әбдірейісұлы.

Мұстақым атты баласы қазір ауылда тұрады.

Әкесіне тартқан ақын жанды Мұстақым әкесінің барлық өлеңдерін жатқа біледі.

Мұстақым қарттың Нұржан, Ержан, Біржан, Бірлік атты ер балалары, Күлзипа, Күлпаш, Күлбану, Сұлушаш, Бақтыгүл атты қыздары бар.

Ауылдасы Әміре ақын:

Білімнің аққан бұлақтай,

Жүзің жарқын шырақтай.

Ел ішінде көрікті ең

Көлде шыққан құрақтай, - дегендей.

Әбдірейіс ақын, өнерпаз, парасатты ел адамы болған. Көп өлеңдері сақталмаған, осы жинаққа енген өлеңдері өзіне тартқан ақын жанды баласы Мұстақымның есінде қалған өлеңдері.

Әбдірейіс ақынның өмірдеректерін, қуғын-сүргінге ұшыраған азапты өмірін, өкініш-реніштерін өзінің жазған өлеңдерінен білуге болады. Тек, ақын көрген азапты өмірді кейінгі ұрпақтары көрмесін дейміз.

Әбдірейіс Ауғанбаевқа байланысты КНБ-ның архивінен алынған құжаттар.

Архивтен алынған құжаттар

По делу 1570 по обвинению Аугамбаева Абдреиса.

Обвинительное заключение

1937 года декабря 24 дня с.Булаево

Я, Начальник Булаевского РО НКВД – Сержант Государственной безопасности Ладыгин, сего числа рассмотрев следственный материал по обвинению бая Аугамбаева Абдреиса,-

Установил следующее:

Аугамбаев Абдреис – 1876 г. рождения, уроженец Сладковского р-на, Омской области, б/партийный, м/грамотный, женат, со слов не судим, бай. В момент ареста состоял в колхозе “Красный Казахстан”, Булаевского р-на, Северо-Казахстанской области. Имея систематическую связь с руководителем к-р националистической организации по Булаевскому району с Саликовым Ишимухаметом, а так-же другими членами этой организации – вел среди казахского населения агитацию за внедрение мусульманской религии и одновременно проводил денежные сборы для посылки средств через Салыкова в ЦДУМ.

Кроме того систематически разлагал трудовую дисциплину в колхозе, агитируя колхозников за выход на работу и проводил клеветнические измышления по адресу Соввласти.

Аугамбаев будучи членами Тоза задерживал перевод серктика на устав с/х артели, заявляя, что если казахи организуют колхоз, то у них ничего из собственности не останется.

В следствии этой подрывной работы к-з “Красный Казахстан” был организован только 1-го сентября 1937 года. Распространяя клеветнические измышления по адресу Совласти и ее мероприятий проводит разговоры о скорой войны и перемене власти.

Во время выборов в Верховный Совет Аугамбаев проводя а/с к-р суждения говорил, что якобы Соввласть насильно голосовать за кандидатур, которые выставлены в Верховный Совет.

Аугамбаев в колхозе состоял форменно, на колхозную работу не выходил, а занимался систематической спекуляцией, а посему

Постановил:

Дело по обвинению бая Аугамбаева Абдреиса направить на рассмотрение Тройки Северо-Казахстанского Облу НКВД.

Нач. Булаевского РО НКВД - Ладыгин

Справка: Арестованный Аугамбаев А. Содержится под стражей в КПЗ Булаевского РО НКВД с 23.12.37г.

Нач. Булаевского РО НКВД
Сержант госбезопасности Ладыгин.

Выписка из протокола № 23
заседания Тройки УНКВД Северо-Каз. области

Слушали: Дело № 1570 Булаевского РО НКВД по обвинению Аугамбаева Абдреиса, 1876 года рождения, бывшего бая.

Обвиняется в том, что он проводил среди населения к-р вредительскую работу, направленную на срыв мероприятий Партии и Правительства.

Секретарь Тройки

Постановили:

Аугамбаев Абдреиса – заключить в ИТЛ сроком на десять лет, считая срок с 21 декабря 1937 года.

Следственное дело № 1570

Ауганбаева Абдреиса

Родился 1876 году. Сладковский район.

Постоянное место жительства к-з Красный Казахстан. Булаевского района. Рядовой колхозник.

До вступления в колхоз имел: Лошадь – 1,

Корова - 1

Избу и юрту

Состав семьи:

1. Жена – Ауганбаева Малике – 46 лет
2. Сын – Абдреисов Хасен – 1912г.
3. Сноха – Абдреисова Жамила – 21 год
4. Сын – Абдреисов Зейнелгабиден – 12 лет
5. Сын – Абдреисов Мустахим – 8 лет
6. Сын – Абдреисов Темиртас – 5 лет
7. Сын – Абдреисов Каиржан – 14 лет
8. Дочь – Абдреисова – Жаныл – 9 лет
9. Дочь – Абдреисова Копей – 7 лет

Көкшетау түрмесінен жазған бірінші хаты

Қолыма қалам алайын,
Ойланып жазсам сөз дайын
Ақ қағаздың жүзіне,
Қалам алдым қолыма.
Абыйыр берсін бір құдай,
Құзыр бабам зор болып
Мына бір сапар жолына.

Ойлап па едім көрем деп,
Түрмеге келіп енем деп.
Замандас құрбым сағындым,
Жүргенің көзге елеңдеп.

Ұйықтасам көрген түсімде,
Әрбір күнгі кешінде
Ғилажың барма көнесің,
Алланың салған ісіне.

Көп сәлем құрбы құрдасқа,

Жасымнан болған сырласқа.
Ойлағанда бәріңді,
Болмайды сәлем жазбасқа.

Тағы да сәлем құрбылар,
Құрбы ішінде бұлдылар.
Қатымды алып көргенде,
Еске алған адам бір жылдар

Бірінші сәлем кәріңе,
Үлкен кіші бәріңе.
Тамыр таныс тілеңдер,
Жазғың деп алла көруге.

Екінші сәлем шешелер,
Қаталы істі кеше гөр.
Шырмалған торға мен түстім,
Күн болар ма шешілер.

Қадірлі сәлем жеңгелер,
Көз тайса көңіл өзгерер.
Таташақ дәмің біткенде,
Ойда жоқ нәрсе кез келер.

Тағы да сәлем ағаға,
Інілерге панаға.
Іздеңдер бақсы балгерді,
Табарма дауа жараға.

Одан соң сәлем ініге,
Бірің емес бәріңе.
Алдымнан кесіп өтпеген
Және сәлем келінге.

Сұңқардың алтын тұғыры,
Үкіметтің ұзын құрығы.
Жақсыны алмас қылам деп,
Айтады екен бұрынғы.

Кеудемде бар арманым,
Көтердім алла салғанын
Шын қылыш түгіл бұл кезде,
Қаңылтыр құрлы болмадым.

Есіме түсті балалар,

Көңілді қайғы жаралар.
Қосылып аман үйірге,
Күн болама елді аралар.

Қарағым қалқам, ей, Хасен,
Сендерді көрем мен қашан.
Сендерге алла қоса ма,
Күні-түні зарласам.

Жәмилә мен Хасенім,
Сендерді ойлап зарықтым.
Күні-түні жұмыс жаяулық,
Жанына батты әкеңнің.

Қолдарыңда көп жетім,
Бір үйлі жан топ жетім.
Ренжітпей жақсы ұста,
Көп артпас саған міндетін.

Жетімнің басы Мәлике,
Қарап отыр сендерге.
Ренжітпей жүре көр,
Мен тірі әзір жүргенде.

Болғаның жақсы орынша,
Мен бардағы жайыңша.
Осылай жүріп мен өлсем,
Кетерсің шілдің боғынша.

Қоқыбай мен Жаңылым,
Сендерді ойлап сағындым.
Ойлаймын деп сендерді,
Есімнен әбден жаңылдым.

Қарағым Зейнел, Теміртас,
Мұңшылық көрді ғазез бас
Ойлағанда сендерді,
Ағады көзден ыстық жас.

Мұстақым, көпей құлыным,
Қолқама біткен жұлыным.
Қайсы бірін айтайын,
Қорлық пен өткен ғұмырдың.

Қайыркеш бар ма тірі ме,

Ұстауға жарап күлді ме?
Құлыным менің көпейім,
Аяғын басып жүрді ме.

Өңкей жетім құлыншақ,
Байлаған тайдай ұрыншақ.
Ауызға қарап әркімнің,
Жүрмісің болып жалыншақ.

Мұстақым келдің күзді күн,
Қандырып мені сүйгіздің.
Берген соң алла ұл мен қыз,
Көруге жазсын қызығын.

Еркелетіп өсірдім,
Қаталық істі кешірдім.
Бір көруге зар болып,
Өткенің бе осылай есіл күн.

Жалғыз бауырым Бәтима,
Қараңыз сөздің затына.
Еркек болып сен тусаң,
Жатар ма ең қарап артымда.

Бір туған болса іні-аға,
Сөзімді байқап шамала.
Үйде отырып қорықпай-ақ,
Қылмай ма жаның садаға.

Атаңнан сәлем Күлзира,
Жассың ғой сөзді ұғарға.
Бас аманға мал керек,
Керексіз маған бұл дүния.

Тілегенім шыбын жан,
Сендерді көрсем мен аман.
Балаларды бір сүйсем,
Қалмас еді еш арман.

Кіріптар болдым қамалға,
Жолықтым мұндай заманға.
Тілектес болсын сәлем айт,
Атымды білген адамға.

Патшалар мінген алтын тақ,

Тыңдаңыз зарды құлақ сап.
Назымы деп атамның,
Оқындар, қалқам, қолыңа ап.

Ғалым Қадірәліұлы

СЕРҒАЗЫНЫҢ СЕРГЕЛДЕНІ (Серғазы Нұрмағамбетов)

Бар жалынды жастық шағын қара түнек қапаста өткізген, зорлық-замбылықтың көкесін көрген Серғазы ақсақалдың сотталатындай еш кінәсі жоқ еді. Ол жазықсыз жазаланды. Түсінікті болу үшін әңгімені әртіннен бастаған жөн болар.

Серғазы Нұрмағанбетов 1910 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Булаев, кейін Возвышен, бүгінде Мағжан Жұмабаев ауданындағы Шаңдақ ауылында дүниеге келген. Бұл елді мекендер алғашында ұжымдық шаруашылықтар болса, кейін кеңшарларға айналған, яғни Ұзынкөл шаруашылығы атанған.

Серғазы алдымен ауыл мектебінде білім алады. Үй шаруашылығымен айналысып, әке-шешесіне қолқабыс тигізеді. Есейіп, ер жеткен соң өзінің зеректігінің арқасында Қызылжардағы заңгерлер дайындайтын курсқа түсіп, оны 1935 жылы үздік бітіріп шығады. Сол жылы ол Қарағанды облысының Сталин ауданында (орталығы Алексеевка) халық соты қызметін атқарады. Кейін осы қызметімен осы облыстың Есіл ауданына ауыстырылады. Ол кезде біздің облыс – Қарағанды облысы деп аталған, бірақ, орталығы Қызылжар қаласы болған. Таңдаған мамандығы өзіне ұнап, көңілден шыққаннан кейін Серекең қызметті тиянақты, жан-тәнімен, адал атқарған. Өзі заңгер болғандықтан заңды айналып өтуге немесе аттап өтуге болмайтындығын жақсы түсінген, заңды бұлжытпай адал орындау ардақты борышым деп есептеген.

Халыққа қайғы-қасірет әкелген зобалаң заман – 37-де келіп жетті. Бұл жылы көп адамдар құрбан болды, атылды, немесе 10, 20, 25 жылдарға сотталды, жер аударылды. Отыз жетінің дүрбелеңіне алдымен атқа мінерлер, ақылды ел басқарған адамдар ілікті. Серғазыны «Үштік» ұстап, Мағжан Жұмабаевтың туған жиені екенсің, сен де «халық жауысың» деп түрмеге жабады. Алдымен Қызылжардың атақты «ақ түрмесіне» қамалады. Ертеде «Абылайдың ақ үйі», «Абылайдың ақ түрмесі» дегендерді аталарымыз жиі айтатын. Абылайдың ақ үйі болғаны рас, оны тарих дәлелдеп отыр, ал соңғысы – Абылайдың ақ түрмесі деген шындыққа жанаспайды. Абылай түрмені не үшін, кімдерді қамау үшін салғызады? Түрменің болғаны рас, мен оны өз көзіммен көрдім. Қабырғасының қалыңдығы бір метрден асады, тастан қаланған, арасында саусақтың жуандығындай сом темірмен торланған, терезелері өте тар бас сыймайтындай етіп жасалған. Қабырғаларын тек бомбы тәрізді

жарылғыштар ғана бұза алады. Түрмені салған, әрине, Патшалық Ресей. Қазақстанның Ресеймен қосылып, бодан болғаннан кейінгі бір ескерткіш – ажал абақтысы осы еді.

Серғазы осы абақтыда жатқанда облысымыздың талай ақсаңлақтарын, атқа мінер басшыларын кездестіреді. Дәл осы кезде Преснов ауданының бүкіл басшылары қамалыпты, яғни аудан партия ұйымының бірінші хатшысы, аудан Кеңесі атқару комитетінің төрағасы, аудан прокуроры, аудан соты, оқу, ауылшаруашылығы бөлімдерінің басшылары т.б. зиялы азаматтары еді. Дәл осындай жағдай Есіл ауданына да кездесіп, он бір басшы адамы түрмеге жабылып, сотталады, олардың онына ату жазасы беріледі де, біреуі 25 жылға бас еркінен айырылады. Сөйтіп, тез арада жаппай қырғын басталады. Түрмеде бірін-бірі таныйтындар да, танымайтындар да жетіп жатыр.

Қамалғандардың бәрі де сең соққандай сенделіп, жүректері ойран – асыр, өңдері солғын, көңілдері қаяу, тек «не үшін?» деген бір сұрақ бәрінің бойын мазалайды.

Серғазының алғаш анық танығаны Қызылжардағы қазақ театрының директоры Кәрім Жабин мен «Ленин туы» газетінің қызметкері, жас ақын Абдолла Садуақасов болды. Ал, Абдолла мен Серғазы Казкоммунада бірге оқыпты. Кәрім мен Серғазы өткенде Мағжан Жұмабаевпен қонақта болғанда Кәріммен танысқан еді. Осы қарым-қатынас «үндеместердің» құлағына тез жеткен екен. Біздің бар кінәміз осы ғана деп өздерінше тұжырымдаған еді алғашында. Бірақ мәселе ойлағандай болып шықпады, насырға шапты, жағдай күннен-күнге қиындай түсті. «Үштік» ұстап, түрмеге жапқаннан кейін (үштіктің екеуі қазақ, бірі орыс) тергеу, сұрақ пен жауап басталды. Алдын ала тергеуде «Сен, Серғазы Нұрмағанбетов алашордашылар ұйымына мүше болыпсың, онда контрреволюцилық жұмыспен айналысыпсың» деп бетіне таңба басып, қоятын кінәнің басын ашып, турасынан айтқан. Серғазының қайдағы ұйым, алашорда ұйымы ашылғанда жеті-ақ жастағы бала едім, ал бүгін мен комсомол қатарындамын, партияның, Сталинның жолынан еш тайған емеспін деген сөздеріне тергеушілер еш құлақ аспаған. Қайта өршелене түсіп, дүркін-дүркін жауап алып, қылмысты мойындап, қағазға қол қоюды талап еткен. Қандай қылмыс, нені мойындауым керек, не үшін қол қоямын? – деген сұрақтар Серкеңді жиі-жиі мазалайды, жүрегін тырнайды. Сол сұрақтарға «Жоқ» дегеннен басқа жауап таба алмай жаны қиналады.

-Мен ешқандай ұйымда мүше емеспін, көзім де көрген жоқ ондай ұйымды, - деп бар шындықты айтады Серғазы. – Сондықтан өтірікке қол қоймаймын...

-Сен қасарыспа! – дейді тергеуші. – Оныңнан ештеңе шықпайды. – Егер сен осы істі мойындасаң, онда ату жазасын алмайсың, он жылға ғана бас еркіңнен айырылып, еңбекпен түзеу

колониясына жіберілесің, үйіңмен хат алысып тұруға да құқылы боласың...

Сөйтіп, Серғазыны жарты ай тергеп, күні-түні әурелеп, мәжіліс хатқа (протоколға) қол қойдыру мақсатында жендеттердің жасаған қиянаттары оның әбден титығына жетеді. Одан әрі жүйкесі жұқарып, амалы таусылып, көрген қорлыққа шыдай алмай амалсыздан қағазға-протоколға қол қояды. Тәуекел, ақырын көре жатармын, аз да болса тыныс алайын деген ой шығар. Бірақ бұл қадам өзіне-өзі көр қазумен немесе өзіне үкімді күнібұрын шығарумен тең еді. Бұдан кейін жағдай қалай болды? 1938 жылдың қаңтар айының басында сотталғандарды Қызылжар түрмесінен шығарып, эшолонмен, қатаң күзетпен, Рыбинск қаласына (Солтүстік Батыстағы) жеткізеді.

-Мен 10 жылға сотталғанымды осы қалаға келгесін естідім, - дейді Серғазы ақсақал. – Бұл қалада 120 мыңдай сотталғандар болдық, бәріміз су электр стансасының құрылысына қатынастық (олардың мың жарымы Қызылжардан)...

1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталысымен алдағы аталған стансаның құрылысы тоқтатылады. Ондағы сотталғандардың барлығын енді Калинин қаласына ауыстырады. Ол қаланың жанында аэродром құрылысы басталады және соғыс қаруларын, құралдарын жер астына түсіру үшін тереңдігі үш метрдей орлар қазыла бастайды. Барлық жұмыс «тегін құлдардың» күшімен (еш техникасыз) атқарылған. Олар жерді күрекпен қазады, ордың ішіндегі босаған балшықты да сыртқа қолмен шығарады. Мұндай ауыр жұмысқа, мардымсыз тамаққа кез-келген адам шыдай бермейді.

Нәтижесінде ауру да, өлім де көбейіп, жағдай мүшкілге айналған. Көпшілігі елге оралмады. Талай абзал арыстар сол жерде қайтыс болды, елден топырақ бұйырмағаны былай тұрсын, олар сол жердің топырағына адам сияқты көмілмеген (оның ішінде біздің жерлестеріміз де бар). Сондай адам төзгісіз жағдайға төтеп беріп, аман-сау елге қайтқан Серғазы ағамызды нағыз батыр, сүйегі асыл адам деуге болады. Үйткені оның адалдығы, байыптылығы, төзімділігі алға зор үмітпен қарауға көмектескен болу керек.

1946 жылы Серғазы Нұрмағанбетов елге оралды. «Үштік» берген он жылдың тоғыз жылын өтеп, мойыны босап, тар қапастан жарық дүниеге шықты. Туған елі, өскен жері Булаев (бүгінгі Мағжан Жұмабаев) ауданы Ұзынкөл кеңшарына келді. Осы жерде қолдан келген әртүрлі жұмыстарды атқарып, зейнеткерлікке шығады.

Шәу тартқан шағында бала-шағаның қызығын көргенге не жетсін. Дегенмен, Серекеннің көкейінен кетпейтін, жүрегінің түбінде жатқан бір сыр бар еді. Ол сыр емес-ау, кешегі жазықсыз жаланың зардабынан қалған күйіктен қалайда ақталу арманы еді. Сол арманға да жетті. 1958 жылы облыстық прокуратураның қозғауымен

Солтүстік Қазақстан облыстық соты Нұрмағанбетов Серғазының ісін қайта қарап, УНКВД «Үштігінің» 1937 жылғы шешімін негізсіз деп тауып, қылмысты іс тоқтатылсын деген шешім қабылдайды. «Қылмысты іс тоқтатылсын» бұл қалай? Мен өтеп келдім-ғой. Тек осы қаулыдан көп жылдардан кейін Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 14 сәуір айындағы қабылданған «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау» жөніндегі заңына сәйкес Нұрмағанбетов Серғазы ақталды делінген Қазақстан Жоғарғы сотының шешімінде. Бұл шешімді Серекен өз құлағымен естіп кетті. Өмір бойы арқалап келген ауыр жүк арқасынан енді ғана түскендей болды.

Бірақ 1983 жылы оның жан жолдасы Қайыржан Кәрібайқызы дүниеден өтті. Жасы келген адамға бұл да ауыр жағдай. Серғазы ақсақал осыдан кейін Алматыдағы ортаншы қызы – Гүлнардың қолына барып паналайды. Пәтердің қолайсыздығы (жатақханаға арналған екі бөлмелі үйдің тарлығы). Одан кейін жеке пәтер беру жөніндегі, Алматы қаласы басшыларының құрғақ уәдесі ұзақ сонарға ұласып, Серекеннің еңсесін тағы түсірді. Жастықтағы көрген тауқыметі өмірінің аяғына дейін созылып, бар ғұмыры сергелдеңмен өтті деуге болады.

Нұрмағанбетов Серғазы Тұрашұлы тоқсаннан асып, дүниеден өтті. Оның артында бір ұлы, үш қызы қалды: Серік, Рауза, Гүлнәр, Үміт, немерелері де баршылық, ол бәрі де жанұялы болды. Ұрпақтары Қызылжарда, Көкшетауда, Қызылордада, Алматыда тұрып, жақсы өмір сүріп жатыр бұл күнде.

Мен Серғазы Тұрашұлын тұғырынан төмендеп, қартайып тоқсаннан асқан шағында көріп едім. Кездескен жеріміз Алматы қаласы. Ақсақал өзінің ортаншы қызы Гүлнәрдікінде тұрады. Ол орта бойлы, қара торы, артық сөйлемейтін сабырлы адам екен. Жігіт шағында көрген қайғы-қасіретінің жоғалмастай қалған ізі білініп-ақ тұр. Маған бір ой келеді. Шіркін-ай, Мағжанды да, Серғазыны да және оның туыстарын да 37 де Сталин және оның жеңдеттері ауылға іздеп келіп, ұстаған жоқ-қой. Ендеше оған кінәлі өзіміздің – қазақ жеріндегі шенғұмар, шолақ белсенділер, үстемдігін асыра орындауға тырысып, өз ағайындарын ұстап берген адамдар кінәлі болмақ демекпіз.

Қайролла Мұқанов

ХАЛЫҚ ҚАМҚОРШЫСЫ
(Нығмет Сырғабеков)

Осы жылы халқымыздың ең айтулы зиялы азаматтары НКВД-ның суық қаруының қарауылына ілікті. Солардың ішінде елімізге Кеңес өкіметі орнаған алғашқы жылдардан атқа мінген аса дарынды, талантты басшылардың бірі Нығмет Сырғабеков те болды.

Нығметтің әкесі осы күнгі Қарағанды облысының Шет ауданында мал баққан кедей екен. 1883 жылғы белгілі жұттан кейін ол өндірістік кәсіпорындары көп Қызылжар қаласына көшіп келеді. Алғашқы кезде Қызылжардың бай саудагерлерінің малын бағады, жүгін тартады. Кейін ет комбинатына жұмысқа кіреді. Нығмет осы қалада 1900 жылы дүниеге келеді. Шын есімі Нығметолла болса да, оны әке-шешесі қысқартып, Нығмет деп атап кетеді. Кейінірек бұлар қазіргі Аққайын ауданының орталығы Смирново кентінен 7-8 шақырым жердегі Монғол ауылына қоныс аударады. Осында азын-аулақ мал ұстап күн көреді. Қазір бұл ауыл жоқ. Мұнда ауыл болғанын куәландыратын зират қана бар.

Нығметтің өзінің 1935 жылы жазған өмірбаянындағы жазуы бойынша, ол алдымен 7 жасында ауыл молдасынан оқып сауатын ашады. Одан соң әкесі оның оқуға алғырлығын байқап, Қызылжар қаласындағы 2 кластық (оқу мерзімі 4 жыл) қазақша-орысша (интернаты бар) училищеге береді. Нығмет оны үздік бітіреді. Бірақ әрі қарай оқи алмайды. Өйткені сол 1917 жылы әкесі қайтыс болады (шешесі 7 жасында қайтыс болған). Одан әрі Қазан төңкерісінің аласапыраны басталып кетеді. Үйде бас көтерер адам өзі болып қалғасын ол енді ешқайда бара алмай, елде шаруашылықпен айналысады. Сөйтіп, 1917-1919 жылдары ол сол ауылда отбасын асыраумен айналысады, өйткені оның інісі Гайнулла әлі жас болатын.

1920 жылдың маусымында Нығметті Петропавл уездік ревкомы шақырып алып, ревкомның қазақ секциясына нұсқаушы етіп тағайындайды. Орысша мен қазақшаны тең сөйлейтін білікті жас алғашқы күннен-ақ Кеңес өкіметінің жұмысына белсене қатысады. 1921 жылы партия қатарына кіреді. Сол жылы Петропавл қаласы және Ақмола облысы түгелімен Сібір өлкесінен шығып, Қазақстанға қайтарылғаннан кейін Сырғабеков Ақмола губревкомының, кейін губисполкомының нұсқаушысы қызметтерін атқарады. Осы жұмыстарда оның ұйымдастырушылық таланты, қызметке адалдығы мен тиянақтылығы, адамдармен жұмыс істеу қабілеті байқалып, ол жауапты қызметтерге тартылады.

1922-1923 жылдары губерниялық әскери трибуналдың мүшесі болып тағайындалады. 1923 жылы сол кездегі Қазақстанның астанасы Орынборға шақырылып, Қазақстан Компартиясы обкомының нұсқаушысы қызметіне жоғарылатылады. Бұдан кейін де білікті азаматты сол кездегі үкімет, партия басшылары ылғи жоғары лауазымды қызметтерге жіберіп отырады. Сөйтіп, ол 1924-1937 жылдар аралығында Қазақстан Жоғарғы Сотының қылмысты істер бөлімінің бастығы, Жетісу губерниялық сотының төрағасы, республика прокурорының орынбасары, Жоғарғы Соттың төрағасы, Жерге орналастыру басқармасының бастығы, республикалық жерге отырықшыландыру комитеті төрағасының орынбасары, Жабдықтау

халкомы, Шығыс Қазақстан облыстық атқару комитетінің төрағасы, Ауыл шаруашылық халкомы қызметтерін атқарады. Сонымен қатар ол 1929-1937 жылдары РКП(б) Қазақстан өлкелік комитетінің және бюро мүшесі болады. Сол жылдары Қазақстан Орталық атқару комитетінің, ал 1935 жылдан Бүкілодақтық атқару комитетінің мүшесі болған.

Осы қызметтерде жүріп, Нығмет Сырғабековтың халыққа жасаған жақсы істері көп. 1931-1932 жылдары халық аштан қырылып жатқанда қоймаларда астық тау-тау болып үйіліп жатады екен. Бірде Нығмет қойманың бастығынан қоймадағы астықтан аш халыққа аздап үлестіруді талап етеді. Ұлты басқа қойма бастығы жанына жолатпайды. Сонда Сырғабеков оны күштеп тартып алып, аш халыққа үлестіріп беріпті. Сөйтіп, талай адамның тірі қалуына мүмкіншілік жасайды. Осы қылығы үшін оған партиялық сөгіс беріліпті. Бірақ ол мұны өзі үшін емес, халық үшін жасады ғой.

Нығмет Сырғабеков оқып жүрген жастарға, болашағынан үміт күттіретін талай талантты адамдарға қолынан келген көмегін жасап тұрған. Тіпті кейде жексенбі күндері әйеліне ас қылдырып, студент балаларды шақырып, қонақ етіп жібереді екен.

Нығметтей ірі тұлғаның биік адамгершілігі мен парасаттылығын халқымыздың батыр ұлы Бауыржан Момышұлының естелігі аша түседі. Ол естелікті жазушы Әзілхан Нұршайықов «Ақиқат пен аңыз» роман-дилогиясында көркем баяндаған. Біз оның қысқа мазмұнын ғана келтірейік.

1930-шы жылдардың басында жас Бауыржан ол кезде Оңтүстік Қазақстан облысына қарайтын Жуалы ауданында милиция бастығы болған екен. Бірде өлкелік үкіметтен уәкіл ретінде Нығмет Сырғабеков келіп, екеуі ел аралайды. Жас Бауыржан жақсы ағаның жанында бірнеше күн бірге болып, оның адамгершілік қасиеттеріне тәнті болады. Сол жолы Бауыржан кенеттен сүзекпен ауырып қалып, Нығмет ағасы оны ауруханаға жеткізіп салып, өзі жұмыс бабымен әрі қарай кетеді. Ал, Бауыржан ұзақ емделіп, ауруханадан шықса, оны қызметінен сырттай босатып, орнына басқа адамды қойған екен. Кадр мәселесін шешетін Бағаев деген кісімен Бауыржан сөзге келіп қалып, ұрыс-керіспен ол кәсіподақтан да, комсомолдан да қуылады. Бұл сол кездегі жас жігіт үшін ауыр жаза еді. Өйткені басқа тәуір қызметке орналасу үшін оларға мүше болмаса мүмкін болмайтын. Амалы таусылған Бауыржан Алматыға келіп, Нығмет Сырғабековке болған жағдайды айтады. Нығмет сол кабинетінде отырып-ақ телефонмен келісіп, Бауыржанды кәсіподаққа да, комсомолға да қайта кіргізеді. Содан кейін: «Ал шырағым, ана кісіні (Бағаевты) неге бақа дедің?» - деп сұрайды. Сол кездің өзінде өткір, шақар жас Бауыржан: «Е, өзі бақаға ұқсап тұрғасын мен оны басқа қалай айтайын», - деп шақ ете түседі. Сонда Нығмет салмақпен: «Шырағым, мүмкін ол жаман-ақ шығар. Бірақ ол үлкен ғой. Үлкенді сыйлау

керек қой» дегенде Бауыржан кірерге тесік таппай қиналады. Шымкенттегі ұрыс-таластар, көрген қорлықтың бәрінен де мына ақырын ғана айтылған әділ сөз қатты батады. «Ұялғаннан бәрін тастап, тура қашқым келді. Тіпті сол оқиға есіме түссе күні бүгінге дейін қысылып қаламын. Ақырын айтылған жүйелі сабақ өмір бойы есімнен шықпайды», - деген екен қасиетті Баукең жазушымен әңгімесінде. Міне, бұл Нығмет Сырғабековтың қазақ даналығын бойына сіңірген оның тәлімін таратуда білікті бола білген тұлға екендігін көрсетсе керек.

Осындай еліне, халқына қамқоршы, жастарға ақылшы болған, үкімет пен партияға, халыққа адал қызмет істеген Нығмет Сырғабеков те 1937 жылдың зобалаңына ілікпей қалмады. Сол жылдың қазан айының 22-сіндегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюросының отырысында Нығмет Сырғабековтың мәселесі талқыланады. Сол отырыстың стенографиясында былай делініпті: «Снять Сырғабекова Н. с работы Наркомзема Каз ССР, исключить из рядов партий и из состава ЦК КП(б) К и дело о нем передать органам НКВД, секретарь ЦК КП(б) К Мирзоян».

НКВД-ның инквизициялық неше түрлі қияметін көріп, атылған 19 наркомның ішінде Нығмет те болды. Олардың атылғаны туралы сол кезде шыққан газеттердегі тізімде Н.Сырғабеков 2-ші болып жазылыпты.

Міне, халқымыздың талантты ұлы, ірі мемлекет қайраткері Нығмет Сырғабековтың қысқа өмірі (небары 37 жас) мен қызметі, отбасы жағдайы осындай. Оның сол қысқа өмірінде халқына жасаған жақсылығы ұшан-теңіз. Қазіргі жастарға мұндай адамдардың адамгершілігі мен отансүйгіштігінен үлгі алуға әбден боларлық.

Сәбит Жумин

ЖАЗЫҚСЫЗ ЕДІ ӘКЕМ (Қабдолла Елемесов)

Менің әкем Елемесов Қабдолла (құжаттарда Абдолла) 1899 жылы қазіргі Шал ақын ауданының Кеңес Одағының батыры Ыбыраев Ысқақ атындағы ауылдың іргесінде орта шаруаның отбасында өмірге келіпті.

Жастайынан білімге құштарлық танытып, сауатсыздықты жою кезеңінде әр деңгейде білім алған екен. Кейіннен Петропавл қаласындағы педтехникумға оқуға түсіп, мамандық алып шығады.

1926-1929 жылдары Саумалкөлде мұғалімдік қызмет атқарған. Одан кейін 1930-1934 жылдары Петропавлдағы «Коммуна» деп аталатын жетім балалар үйін басқарады. Ауыл-селоларды аралап, жастарды оқуға тарту кезінде Қабдолла Елемесов іскерлік танытып, көптеген ауыл жастарының сауатын ашып, білім алуларына

жәрдемін тигізеді. Солардың қатарында: Жұматаев Өсербай, Байбатыров Сәден, Оразтаева Биғайша, Сейдахметова Балапан және тағы да басқа көптеген шәкірттері кейіннен өздері ұстаздық жолын жалғап, мұғалім болып еді.

Сонымен қатар Елемесов Қабдолла облыстық «Бостандық туы» газетінің тапсырмасымен Бейнетқор және басқа да аудандарда іссапарда болып көптеген жұмыстар атқарыпты. 1934 жылы Петропавлда қызмет атқарып жүрген жерінен Алматы қаласындағы марксизм-ленинизм мектебіне оқуға жәберіліпті. Оқуын жедел түрде бітіріп, 1936 жылы Жамбыл облысының Жамбыл ауданына қарасты «Билікөл» қой совхозына саяси бөлімнің бастығы етіп жіберілген. Қосалқы жұмыс ретінде «Билікөл» атты газеттің редакторы міндетін атқарған.

Бұл кезең біздің тарихымыздағы өте бір ауыр, ағынан қарасы басым кезең болатын Екі көз бірін-бірі аңдып, екінің бірі дұшпан аталып сотталып, атылып жатқан уақыт. Кінәсі бар ма, жоқ па оның түп-тамырына дейін тексеріп жатпай-ақ қаламмен бір сүйкей салып, адам тағдырын шешіп жатты емес пе? Осындайда біреулердің көрсетуімен менің әкем Қабдолланы партия қатарынан шығарып, атқарып жүрген жұмысынан босатып тастайды.

Өзінің ешқандай кінәсіз екенін айтып, әділдік іздеп партиялық билетін қайтарып алу үшін, шойын жол бойында жүріп тұру оңай болады ғой, - деген ниетпен Тараз (Әулие ата) қаласына көшіп барған жерінде 1938 жылы 3-қаңтар күні тұтқынға алынады. Шешеміз Тайжан Жұмақызы Дүйсенбек немересі 3 баламен. Жәлел – 12 жаста, Күлпәш 8 жаста, Совет деген ініміз 1,5 жаста жылап-еңіреп қала береді.

Артынан қайда кеткенін білу үшін тамақ алып, бір баланы көтеріп, бірін жетектеп, үлкенін ертіп жаяу-жалпы әр түрменің есігін сығалап, сұрастыра-сұрастыра ақыры қайда қамаулы екенін тауып, күн құрғатпай тамақ апарып тұрады. Күндердің күнінде қара-құрым халықтың арасымен кимелеп тамақ алатын тесікке зорға жеткен анамыздың тамағын алмай итеріп тастайды.

-Үлкенім Жәлелдің «папамды қара» – дегенін естіп қарасам: тарантас күймелі арбаның артында еңгезердей екі жуан адам, алдындағы ат айдаушының орындығында бір бала отыр, жанталасып жақындағанымда Қабдолланың айтқаны: «Бәрі бітті, аққа қара жұқпайды деуші едім, майдай жұғады екен, енді елді тап», - деген сөзі ғана болды. Құдайдың ұрғанын сонда бірақ білдім, - деуші еді марқұм шешеміз.

Мен болсам нағашыларымның қолында болып, солардың фамилиясымен аталып кете бардым. 1938 жылдың наурыз айында әкемнің інілері Қабдрахман мен Қарибек үш баламен шешемізді елге көшіріп әкелді. Елге оралғаннан кейін «халық жауының отбасы»

деген айдар тағылып, шешеміз, көзінен жасы сорғалап жүріп, небір ауыр жұмыстарға жегілгенде кішкентай ініміз Совет қайтыс болды.

Отан соғысы кезіндегі қиыншылықтар бәріне де қиын болды. Ағам Жалел 1943 жылдың наурыз айында майданға алынып, 1948 жылдың наурыз айында аман-есен елге оралды. Оның да көрмегені жоқ. Тіпті партияға жолатпады ғой. Әйтеуір, 1957 жылы дегеніне жетіп, кейін Алматыдағы 4 жылдық партия мектебін бітірді, партиялық қызметтерді атқарды. Ол 1991 жылы қараша айында дүние салды.

Ауыр жұмыстардың әсерінен шешеміз ауруға шалдығып, көп зардап шекті. Әкемізді көп ойлап, еске алып, оған тағылған кінәлардың бәрі жала екенін айтып отырушы еді. Ақыры қайғысы бар, ауыр жұмыстардың зардабы бар, 1981 жылы дүниеден өтті.

Шешеміздің көзі тірісінде іздестірудің нәтижесінде Жамбыл облыстық ұлттық қауіпсіздік комитетінің 1964 жылы берген анықтамасынан әкеміздің 1938 жылдың 3 қаңтарында тұтқындалып, сол жылдың 8 ақпанында атылып кеткенін білдік. Басқадай ештеңе айтылмаған. Әкеміздің бұл дүниеде жоқ екенін білген соң, атамыз Елемеске естіртіп, ауыл молдасы болатын құран оқытып, бата істеттік.

Ертеректе «Қазақстан коммунисті» атты журналдың ақпараттар деген бөлімінде жазықсыз жапа шеккендердің тізімі берілді. Сонда Елемесов Абдолла (құжат бойынша Абдулла, шын аты Қабдолла) да бар болатын. Осыдан кейін әр жерге хат жолдап іздеу сала бастадым. Міне, енді әкем Елемесов Қабдолланың кінәсіз деп танылып толық ақталғаны жөнінде екінші рет анықтама қағаз алып отырмын. Мазмұнын еш өзгеріссіз келтірейік:

Прокуратура Жамбылской области

14.03.2003 № 17/43 – 03

Северо-Казахстанская область

Шал-акынский район с. им. Ибраево Жумину С.К.

Справка о реабилитации

Елемесов Абдулла 1899 года рождения, уроженец Тонкерейского района Северо-Казахстанская область, арестован 3 января 1938 года Джамбульским РО НКВД за участие в контрреволюционной организации и за вредительскую работу в области животноводства.

08.02.1938 году решением Тройки УНКВД по Южно-Казахстанской области Елемесов А. осужден к высшей мере наказания – расстрелу.

Небары бір-ақ айдың ішінде әкемнің «мәселесі» шешіліп, үкім асығыс түрде іске асырылған. Онымен бірге қаншама жазықсыз жандардың өмірлері қиылып, қыршын кетті десеңші?! Тек, 1957 жылы ғана кінәсі анықталмағандықтан іс қысқартылған. Бұл

атылғаннан кейін он тоғыз жылдан соң қабылданған шешім болатын.

Қазақстан Республикасының 14.04.1993 жылғы «Саяси репрессиялардың құрбандарын ақтау жөніндегі» Заңының төртінші бабына сәйкес, Елемесов Абдолла кінәсіз деп танылып толық ақталғаны жөнінде анықтама Жамбыл облыстық прокуратурасының орынбасары, заң кеңесшісі Б.М.Искаковтың қолы қойылып, мөрімен расталған нөмірі 001053 анықтамасы почтамен келді. Кеңес өкіметі орнап, билік жүргізген кезеңде әкеміз халқының игілігі үшін еңбек етуге бар күш-жігерін жұмсаған адам болған.

Елді біріктіру, ұжымдастыру кезеңіндегі 1928-1929 жылдары осы күнгі Ыбыраев ауылы қоныстанып отырған жер Бостау атаның қысқы тұрағы болған. Өйткені, Есіл өзеніне жақын, айнала қоршаған қалың ағаш болатын, осы жер таңдалып алынды да, үйлердің ең бірінші қазығын қаққандар Баржақсыұлы Жайлаубай, Елемесұлы Қабдолла болды.

Жәнібек, Қабай, Тұяқ аталарымыздың ұрпақтарын шашыранды болып жүрген жерлерінен бір орынға шоғырландырып қоныстандырып, ұжымшар атын «Мәдениет» деп атап, келешекте мәдени орталыққа айналып, 300-ге жуық үй болады деп жобалаған екен, кейінде ол іске асты.

Ер жетіп, ұзақ жылдар бойы ұстаздық қызмет етіп, ата жасына келіп, ұрпақ өсіріп отырсам да сол бір зобалаң жылдары жазықсыз құрбан болған сан мыңдаған адамдардың қатарында кінәсіз атылып кеткен әкемнің аруағына бас иіп, құрметпен еске алып отырамын.

Ғалым Қадірәліұлы

ӘКЕ ЖАЗАСЫ, БАЛА АЗАБЫ (Әзімбай Кеншінбаев)

Кеншінбаев Әзімбай 17.05.1889 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Бейнетқор (бүгінгі Мағжан Жұмабаев) ауданы Қызыл-Ту ауылында дүниеге келген. Кеңес үкіметі кезінде «Қызылту» ұжымшары, одан кейін кеңшары құрылады, олар Сартомар ауылдық кеңесіне қарады.

Әзімбай алғашында ауылдық молладан дәріс алып, сауатын ашады, хат танийды, құранды оқитын дәрежеге жетеді, араб әрпімен жазуды үйренеді, бірақ әрі қарай оқудың жағдайы болмайды. Ауылда ұжымшар қарамағында қарапайым жұмыстарды атқарады: диқаншы, малшы т.б. жабайы еңбекпен айналысады.

1938 жылдың 1 ақпанында УНКВД-ның «Үштігі» Әзімбай Кеншінбаевты исламдық діни ағымды уағыздады, Кеңес үкіметіне және ұжымшар құрылысына кедергі жасады, рушылдықты қоздырды деп айыптап, түрмеге жабады. Алдыменен үйдегі мал-мүлікті тінтіп, бәрін есепке алады. Тінту кезінде сезікті болатындай

еш зат табылмайды. Ұсталған кездегі жылқысы – 2, сыйыры –3, қабырғалары балшықпен толтырылған ескі үй болыпты. Артында, жанұясында жалғыз ұлы – Ақтай (8 жастағы) қалады. Әзімбай бұның алдында, 1929 жылы да бай, жылқы ұрысы, қарақшылармен жолдас болған деп ұсталыпты. Ол кезде 10 жылқысы, 15 сыйыры, 25 қой-ешкісі болған екен. Бірақ кәмпескелеудің алғашқы толқынында бұл ірі бай емес делініп, сотталудан аман қалған, бірақ малдары тәркіленеді.

Дегенмен, соңғы жабылған жаланың жүгі өте ауыр болды. Қызыл-Ту ауылынан бір күнде Әзімбайдың Тасболатов Дүйсен, Бекішев Ыбырай, Сауытбеков Ахмет, Тұрлыбаев Ақбұзау, Садуақасов Айдолла, Сұлтанов Бекетай деген замандастарын бірге ұстап әкеткен.

Әзімбай Кеншінбаев және оның бірге кеткен ауылдас достары (алдағы аталған) қайтып елге оралмайды, мүлде хабар ошарсыз жоқ болады. Әзімбай 1938 жылы 15 ақпанда атылды деген хабарды жанұясы кейін естиді. Бірақ қай жерде атылғаны, қайда жерленгені белгісіз қалпында қалады.

Айыптау жалпы халыққа тағылған жала «халық жауы» белгілі заң бабында көрсетілгендей, атылумен аяқталған. Кейін (1989ж. Жоғары Кеңестің үкімімен) көпшілігі ақталды. Сол ақталғандардың ішінде Әзімбай Кеншінбаев та бар. Одан бұрын 1958 жылы облыстық сот 1938ж. «Үштіктің» үкімі заңсыз деп, тауып, қылмыстық іс тоқтатылсын деген шешім қабылданған болатын. Ұсталғандар атылды, келмеске кетті, артында бала-шағасы, туыстары қалды. Солардың тағдыры қалай болды? Ол жөнінде Әзімбайұлы Ақтай өзінің естелігінде былай дейді.

- Менің шешем екі жасымда қайтыс болыпты. Әкем ұсталғанда есімді білемін, жеті жаста едім. Қыс айында ат жегілген кәшауа шанамен үш адам келіп, үй ішін қопарып, тінту жүргізді де әкемді алып кетті. Сол кеткеннен кейін оны көрмедім. Сөйтіп, жеті жасымда тақыр жетім болып қалдым...

Әзімбайдың өзінен екі жас кіші інісі Дайрабай деген (әйелі – Дәкей, балалары Елтай, Күлша (қыз), Еркеш) өз жанұясымен қоса жетім қалған басқа туыстарының балаларын да асырап жеткізген. Олар: Кеншінбайдан тараған балалар Қаттай, Күлтай, Жамкетай, Хабиба еді. Сайып келгенде, Дайрабай мен Дәкейдің қарамағында шиектей жас сегіз бала қалды. Кейін соларды өсіріп, өрбітіп жеткізген де осылар. Кең пейілді дарқан адамдардың жүрек жылуы балалардың бәріне де жетіп жатты. Он-он бір жаста балалар ұжымшарға араласты, үлкендермен қатарласып еңбек етті. Аштықты, жалаңаштықты, барлық ауыртпалықты үлкен де, кіші де бірге көрді, әсіресе, соғыс жылдары. Соғыстың ауыр жүгін әйелдер, балалар, шалдар арқалаған еді. Шөп шабу, оны жинау, пішенге әкеліп ұйу, егінді сеуіп, оны ору бәрі де осылардың мойнында

болды. «Көппен көрген ұлы той» немесе «бірігіп көтерген жүк жеңіл» дегендей халық бәрін көтерді, бәріне төзді. Бірақ, әкесінен айрылған, сол кездегі балалардың жүрегінде өшпес өкініш, қайғылы қасірет қалған еді.

Бұл жөнінде тағы да Әзімбайдың баласы Ақтайдың естелігіне жүгінейік. Ол былай пайымдайды өз тағдырын.

- Мен 1947 жылы 7 сыныпты ауыл мектебінен бітірдім. Одан соң Алматының үш жылдық милиция мектебіне түсуге бардым. Дәрігерлік тексеруден өттім, оқуым да жақсы еді. Бірақ, «халық жауының баласы», оған милиция қатарында қызмет істеуге болмайды деп қайтарып жіберді. Одан соң Қызылжардағы педучилищеге түстім. Бірінші курсты бітіргеннен кейін училище директоры шақырып алып, оқуды саған әрі қарай жалғастыруға болмайды, ұлықсат етпейді деп хабарлады. Сөйтіп, тағдырдың тәлкегіне түсіп, қорлықты көріп елге оралдым. Кеңшарда қарапайым жұмыс атқардым. Әскер қатарында болдым. Әскерден келгеннен кейін (1955ж.) Полудин аудандық Кеңесінде кадр бөлімін басқардым. Онда бір жарым жыл қызмет атқарғаннан кейін баяғы ескі сарынмен мені тағы жұмыстан шығарды. Бағымның жанбайтынын сездім де ауылға оралып, әр-түрлі жұмыстарды атқардым. Қызылжар қаласындағы Локомотив депосында слесарь болып жүріп, зейнеткерлікке шықтым.

Әзімбайұлы Ақтай жазықсыз жазаланған әкесін іздеп бармаған жері, баспаған тауы қалмады. Жерленген жерін, топырағын қанша іздестіргенмен одан еш нәтиже шықпайды. Әке үшін бала күйген заманда Ақтайдың өмір жолы ашық болмады, алда айтқанымыздай, не оқудан не қызметтен рахат көрмей ылғи тежеумен, қорлықпен өтті өмірі. Сондықтан әділеттік іздеп, әкесінің «халық жауы» емес екендігін дәлелдеу үшін көп ізденді, көп арызданды. Ақыры әкесі Әзімбай ақталды, әділеттік жеңді. Бұл да көңілге үлкен демеу болды.

Дегенмен, бұл тұқымнан дәрежесі асқан, бахыты жанған адамдар да болды. Солардың ішінде Қаттай Кеншінбаевты ерекше атап өткен жөн. Ол Қазақстан Республикасына еңбегі сіңген Гидротехнигі, КСРО өнертапқышы, Петропавл қаласының құрметті азаматы, көптеген ордендер мен медальдардың иегері. Қазақстанда ғана емес, Кеңес Одағы бойынша ең үлкен су жүйесін көп жылдар бойы басқарған Қаттай Кеншінбайұлы туралы «Асыл азамат» деген кітап та жарық көрді. Дайрабай жанұясында тәрбиеленген Қаттай осындай ел азаматы болып шықты ақыры.

Ғалым Қадірәліұлы

ЕКІ ТАРЛАН ТАҒДЫРЫ

Байдүйсенов Рахымбек Байдүйсенұлы 1907 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау (бұрынғы Рузаев) ауданындағы Шағалалы деген елді мекенде туған, бұл жер бұрын Жанатілек деп

аталыпты. Осы жерде ұйымдасқан шаруашылық құрылып отызыншы жылдары Шағалалы ұжымшары аталады. Рахымбек осы шаруашылықта атқамінер белсендісі болып басқарма, бригадир қызметтерін атқарады. Еліне адал еңбек етіп, халқы үшін терін төккен адам болыпты. Ақылды, адал адамдар отыз жетінің нәубетіне ілікпей қалған ба? Рахымбек те осы жылы, бір күндері «Халық жауы» болып ұсталады, «Үштіктің» қармағына мықтап ілігеді. Атбасарға апарып, түрмеге қамайды. Әйелі Алтыншаш Тілеубайқызы соңынан қуып барып түрмеде жолығады, тамақ береді. Көп сөйлесуге болмайды, - Менің қызым – Жаңылдықты әкеліп көрсет, реті келсе бір иіскейін деген Рахымбектің соңғы сөзін ғана естиді. Қолына жазылған бір парақ қағазды ғана беріп үлгереді. Алтыншаш хатты ашып қараса, Рахымбектің түрмеде жазған өлеңі екен. Өлеңнің тақырыбы «Мен адалмын, ағайын». Соны сол қалпында оқырманға ұсынып отырмыз.

Қолыма ақ қағаз бен қалам алдым,
Азырақ хикаятпен өлең жаздым.
Адасып, үй таба алмай зарлап жүрген,
Қал-жәйін естіңіздер жалғыз қаздың.
Айтайын мен, жамағат, түрме жайын,
Түрмеде әр қылмыстың орыны дайын.
Ел десе мен есімнен адасамын,
Жүрекке қайғы толды күн-күн сайын.
Жасымнан қудым дүние парасатын,
Адамның ойлап, білдім саясатын.
Қолыма билік алып, ел басқардым,
Елімнің шығарғам жоқ жаман атын.
Елімнің жақсылығын асырып ем,
Жаманын халқым үшін жасырып ем.
Халқымның қайғысына ортақ болып,
Алланың әміріне бас ұрып ем.
Халқыма «әй, бәлекет» атанғам жоқ,
Басымды халқым үшін тартынғам жоқ.
Еркелеп, сайран салып жүргенімде,
Бір бұзық маған қарай сілтеді оқ.
Түс кезі, тамыз айы, 5-күні,
Ол күні үйде жоқ ед аға-іні.
«Конторға сізді Қошанов шақырады», -
Деген суық сөздің келді үні.
Орнымнан түрегелдім, контор бардым,
Қасынан көк үстелдің орын алдым.
«Дайындал, қылмысың бар, арестовать!»,
Дегенде сол арада қайран қалдым.
Дайындал енді жігіт жұмыс бітті,
Тінтемін, үйдің ішін, әкел кілтті».

Деді де асыр салып, үйді тінтті,
Сонан кейін далаға шығып кетті.
Қоштасып ел-жұртымен Рахымбегің,
Түрмеге Қошановпен жүріп кетті.
1937 жыл 11 тамыз.

Атбасарда сапқа тұрып, қол бұлғап айдалып кетіп бара жатқан он шақты жазықсыз жандарды Алтыншаш сыртынан ғана көріп қалады. Солардың ішінде өзінің Рахымбегі де бар болатын. Бұл соңғы қоштасу, соңғы сапар, соңғы қолбұлғау еді. Оларды Петропавлға апарды, одан кейінгі тағдырын ешкім білмейді. Жанұясының ұзын құлақтан естуі бойынша осында «Бензострой» маңында атылды дейді. Рахымбек ұсталып атылғаннан кейін артында (Ұлттық қауыпсіздік комитетінің деректері бойынша): Әкесі Оразов Байдүйсен 70 жаста, шешесі Оразова Рәзия 55 жаста, әйелі (Сайтен) Алтыншаш 27 жаста және 8 жасар Мариям мен 8 айлық Жаңылдық деген екі қызы т.б. туыстары қалған екен.

Ал, Рахымбектің ғұмыры қысқа болды, отыз жасында оққа ұшты. Ол жөніндегі соңғы және дәйекті хабар 1995 жылдың 14 желтоқсанында Көкшетау облыстық прокуратурасынан келіп жетті ұрпағына. Сол анықтама қағазында мына төмендегі жәйттерді хабарлайды (мәтіні орысша басылған).

Байдүйсенов Рахымбек азамат 1907 жылы Жаңатілек ауылында (Рузаев ауданы Солтүстік Қазақстан облысы) туған. Ол Шағалалы ұжымшар басқармасының мүшесі болып жүргенде НКВД-ның адамдары 1937 жылдың 6 тамыз айында «контрреволюциялық үгіт» жүргізді деп айыптап, оны қамауға алады. Солтүстік Қазақстан облысы УНКВД «Үштігінің» шешімімен сотталып, 28.08.1937 жылы Р.Байдүйсенов ату жазасына кесіледі, бұл шешім сол жылдың 10 қыркүйек күні орындалады. Қазақстан республикасының 14.04.1993 жылғы «саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі заңына сәйкес Байдүйсенов Рахымбек ақталады. Анықтаманың соңына прокурор көмекшісінің қолы қойылған, мөр басылған.

Иә, Рахымбек ақталды, жазықсыз жаладан құтылды, бірақ жаланың құрбаны болды. Ақталу кімге керек? Бұл келешек ұрпағына керек. Рахымбектен екі қыз қалды дедік. Үлкені Мариям (1929 жылы туған) нағашы әжесі – Ләтифаның баурында болады, ал кішісі – Жаңылдық (1937 жылы туған) ағасы Рақымның қолында тәрбиеленді. Рақым Степняк қаласының маңындағы Баймырза деген ауылда тұрған. Алтыншаш (Рахымбектің әйелі) екі қызды асырап, ер жеткіземін деп талпынып ойды-қырды аралап аянбай еңбек еткен. 1944 жылы елге оралады. Қыздар есейіп, мектепке барып білім алады. Алтыншаш туыстарының арқасында аса таршылық көрмейді. Бірақ «халық жауының әйелі», «халық жауының қыздары» деген сөздер беттеріне шіркеу болып, әрдайым мыстарын сындырып

отырған. Нәтижесінде, оқуды жақсы оқыса да комсомолға қабылданбайды, жұрт қатарлы жүре алмайды, ойнап-күле алмайды, тағдырдың тәлкегіне түскен жанұяның балалары оқуларын да кезінде аяқтай алмайды.

Мариям мен Жаңылдық ерте есейіп, ерте еңбекпен араласады. Жаңылдық 1956 жылы Шұқыркөл (Айыртау ауданындағы) аулындағы Болат Какашов деген азаматпен бас қосып, жанұя құрайды. Болат Какашов өмір бойы ұстаздық еткен адам. Бірақ «халық жауының» туысы деп партияға алмаған. Дегенмен отбасы бахытты өмір сүреді. Әкем халық жауы болған емес деп, партия қатарына өтеді Жаңылдық. Он бала көтеріп, батыр ана атанады, алтыннан алқа тақты. Ұл-қыздары да ер жетіп, балалы-шағалы болды, отанымыздың әр жерінде тұрып, әр салада қызмет атқарып жатыр. Бұл күндері 70-ке келген Жаңылдықтың 23 немересі, 2 шөбересі бар, бахытты әже болып отыр.

Жаңылдықтың жұбайы Какашов Болаттың әкесінің туған інісі Ғұбайдолла Тасмағанбетов те «халық жауы» деп отыз жетіде ұсталады. Ол кезде Ғұбайдолла Солтүстік Қазақстан облысы, Төңкеріс (қазіргі Шал ақын) ауданында қаржы бөлімін басқарған. «Үштік» келіп, үй-ішін тінтіп, керекті қағаздарды, кітаптарды алып, Ғұбайдолланы түрмеге жапқан. Ақыры оларды Алматыға апарып абзал арыстарымыз Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлиндермен 1938 жылдың 27 ақпанында атқан екен (Егемен Қазақстан газеті 1997 жылғы 31 мамыр күнгі санында шыққан «жазықсыз атылған азаматтар» тізімі бойынша алынды).

Иә, Ғұбайдолла Тасмағанбетов те жазықсыз опат болды. Артынан ақталды. Оған дәлел екі құжат бар. Біріншісі Кеңес Одағы Жоғарғы сотының әскери коллегиясының 21.11.1957ж. анықтама қағазы. Онда былай делінген. Төңкеріс ауданының қаржы бөлімінің басшысы Ғұбайдолла Тасмағанбетовтың 27 ақпан 1938ж. айыпталуын Кеңес Одағы Жоғарғы сотының әскери коллегиясы 31 қазан 1957ж. қайтадан қарап, өз үкімін шығарады. Ол үкімде Ғ.Тасмағанбетовке берілген жаза, еш дәлелсіз болғандықтан оған қолданған қылмысты іс тоқтатылып және ақталсын делінген. Соңынан тиісті адамның қолы қойылып, мөр басылған. Екінші құжат Қазақ ССР-ы Қауіпсіздік Комитетінен Ғұбайдолланың шешесі Қапенге келген хат. Онда Министрлер Кеңесінің шешіміне сәйкес баласы үшін берілетін екі айлық көмек ақыны оның қызмет атқарған жерінен алатындығын, сотталар алдындағы кәмпескеленген дүниені қайтарып алу жолдарын, қарабасынан алынған дүниені Алматы қалалық финанс бөлімі ақшадай қайтаратындығы ескертілген.

Байдүйсеновтер мен Тасмағанбетовтер тұқымдарының әр түрлі болғанымен (бірі – Қарауыл, екіншісі – Атығай) құдандалы адамдар. Рахымбек пен Ғұбайдолла тағдырлары ұқсас, қуғын-сүргіннің құрбандары болды. Олар жөніндегі деректердің аздығынан осы

тақырыптарды біріктіріп жазып отырған жоқпыз. Алдымен олар туыстас адамдар, одан кейін іздестіру, ақиқатына жету, ақтау барысында жүргізілген жұмыстар бірге атқарылған.

ҮШІНШІ БӨЛІМ
ЖЕЛТОҚСАН ЖАҢҒЫРЫҒЫБІЗГЕ ДЕ ЖЕТТІ

ДҮНИЕНІ ДҮРЛІКТІРГЕН ҒАЛАМАТ ҚҰБЫЛЫС

Сексен алтының желтоқсаны жөнінде көп ойландық, ол жөнінде көп оқыдық та, радиодан тыңдадық. Алдында аса мән бермегеніміз рас. Мемлекет басына кімдер келіп, кімдер кетпеген, зейнеткерлік жасқа келгеннен кейін Қонаевтың абыройлы кезінде кеткені де дұрыс-қой деп те ойладық. Бірақ, әңгіменің төркіні басқада жатыр екен. Астанада қыран-кескі ұрыс болып жатқанда Қызылжарға бір қыз, бір жігіт (қайдан келгені есімде жоқ) бізге келіп (ол кезде қазақ мектеп-интернатындамын) аға қосылыңыз, жаппай қарсылық жүріп жатыр, халықты үгіттеңіз, көтерілейік деген пікір айтты. Мен ештеңеге түсінбедім. Ол кезде «көтерілейік» деген сөз біз үшін көктен найжағай оғы түскендей болатын. Оған ешқандай мән бермедік қайта қарсы тұрып, «аулақ жүріндер» дегендей сыңай білдірдік.

Жалпы болған жағдайды қайталаған артық болмас. Ол жөнінде еске сала кетейін. Сексен алтының желтоқсанының он алтысында Алматыда жұмысшылардың, студенттердің бейбіт шеруі басталады. Әр жағдайдың өзіндік себебі болады ғой. 1986 жылғы 16 желтоқсанда Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің кезектен тыс пленумы өтіп, онда ұйымдық мәселе қаралады. Пленум Д.А.Қонаевты зейнеткерлікке шығуына байланысты бірінші хатшылық міндетінен босатып, оның орнына – Г.В.Колбинді бірауыздан сайлайды. Апыл-ғұпыл өткізілген пленумға небары 18-ақ минут уақыт өтіпті. Пленум жөніндегі алғашқы мағлұмат сол күні сағат 15-00де республикалық радиодан хабарланды, республика халқы тыңдады, әдеттегі саяси хабарлама деп түсініп, оған да аса үлкен мән берілмеді.

Шеруге шыққан халықтың талабы: Қонаев Д.А. орнынан кетсе, халқына бір ауыз сөз неге айтып кетпейді. Оның орнына қазақстандық бір адам табылмады ма, біздің тағдырымызды қашанғы Мәскеу шешпек? Міне, осындай ұранмен демократияның аяққа басылғандығын айтып көшеге – Брежнев алаңына шыққан еді халық. Бірақ, сол шеруге шыққандарды қанағаттандыратындай не үкімет, не партия басшылары сол кезде мардымды сөз-басу айта алмаған.

Ақылбайдың ақыры насырға шауып, демонстрацияға шыққандардың саны бара-бара көбейіп, мыңдаған адамдарға жеткен. Көтерілісті басу жоспарын Мәскеуде Горбачев М.С., Қазақстанда Колбин Г.В. жасап, барлық мәселені, ешкімнің ақылынсыз, екеуі ғана шешкен. Жақын жердегі барлық әскери күштерді, ішкі істер бөлімінің күшін, оған қоса халық жасақтарын құрып, демонстранттарды үш шеңбермен қоршап тұншықтырмақ болған.

Ақырында қарсыластар қақтығысып, соңы қантөгіске ұласқан. Бір жағы тас лақтыру, екінші жағы әскери шокпар, күрек т.б. құралдарды пайдаланған. Түнгі қақаған аязда (25°C) өрт сөндіруші машиналардың салқын суымен қалың жұртқа шашып, пергілеген. Милиционерлер ұстаған адамдарын тергеуге, одан түрменің камерасына қамаған, ал жедел көмек машиналарымен жараланғандарды емханаға тасыған. Қарусыз жастарды солдаттар қарулы күшпенен басып – жаншып, ұрып-соғып, тепкіге жығады. Олардың қаншасы зардап шеккендігін дөп басып айту қиын.

Жоғарыдағы басшылар шындықты жасырып, көтерілісті бастаған бұзақы нашақорлар мен маскүнемдер деп хабарлайды. Кейін «қазақ ұлтшылдары» кінәлі деп пайымдайды, бұл әрине бүкіл қазақ халқына жабылған жала еді. Бұл жөнінде Мұқтар Шаханов Мәскеуде депутаттар алдында (Кеңес Одағының халық депутаты болатын) үлкен мінбеден сөйлеп, халқымызды жазықсыз кіналаған басшыларға үлкен соққы берген еді. Қазақ халқы ұлтшыл халық емес, керісінше интернационалист халық деген болатын...

Желтоқсанның он жетісі күні түнге қарай қар үстінде жүздеген адамдар соққыға жығылған, қираған автобус пен таксилер, бұзылған үйлер, сауда орындары байқалған. Сөйтіп, демонстрация қарулы күшпен басылады. Көп адам аяусыз жазаланады. Ол жөнінде кейін сотта анықталғандай болады.

Мысалы Қ.Рысқұлбеков пен М.Әбдіқұлов өлім жазасына кесіледі, Тәшенов пен Тайжұманов —15 жылға, Күзембаев – 14 жылға бас бостандығынан айыруға үкім шығарады. Кейбір деректерге қарағанда Алматы қаласы бойынша қамауға алынғандар саны 2400 дей адам болса, оның 99-на сот үкімі кесілген, оның 23 қыз балалар. 83 адам бір жарым жылдан он бес жылға дейін сотталып, ондағы 2 адам өлім жазасына кесілген, 3 адам алаңдағы және көшелердегі қақтығыстарда қаза тапқан дейді кейбір деректерде.

Жалпы прокуратура 5224, мемлекеттік Қауіпсіздік комитетінде 850 адамнан жауап алынып, 900-дей адам әкімшілік тәртіппен жазаланған, 1400 адамға ескерту жасалған, 309 адам оқудан қуылған, 758 адам комсомол мүшелігінен, 319 адам жұмыстан шығарылған.

Желтоқсан дүмпуі Қазақстанның Қарағанды, Ақмола, Өскемен т.б. ірі қалаларына да жетті. Оларда да студент жастардың шерулері өтеді. Бірақ олар қарқын ала алмай тез арада басылып қалады.

Көтерілістің бас кейіпкері Қайрат Рысқұлбеков болды. Ол жөнінде толығырақ айта кеткен артық болмас. Қайратқа телестудияның операторы С.А.Савицкийдің өліміне кінәлі деген айып тағылады. Бірақ ол өзіне тағылған бұл айыптан үзілді-кесілді бас тартады. Оператор өлген жерде мүлде болмағандығын дәлелдейді, бірақ ол дәлелдер еш жерде ескерілмейді. Қайта

бұрынғы жалалардың үстіне басқа жалалар жамала түседі. 1987 жылдың мамыр мен маусым айларының аралығында Қайратқа сот болып, ол ең ауыр жаза – атуға кесіледі. Небары 20 жастағы уыздай жігітке өлім жазасы өте ауыр, өте аянышты-ақ. Тек 1988 жылдың 28 сәуірінде Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарлығымен Рысқұлбековке кешірім жасалып, өлім жазасы 20 жыл бас бостандығынан айырумен алмастырылды. Ол Алматыдан Семей қаласындағы түрмеге ауыстырылады. Бірақ сол жарлықтан кейін бір ай өткесін (21.05.1988ж.) Қайрат түрмеде отырғанда қайтыс болады. Бұл да құпия өлім. Түрмедегі басшылардың айтуынша Рысқұлбеков өзіне-өзі қол салған. Семей түрмесіне апарылып өлтірілуі үлкен бір жұмбақ сияқты.

«Мен кінәлі, емеспін, тазамын, мама» деп жазады Қайрат бір хатында анасына. Қайрат есімі бұл күнде ерліктің, батырлықтың символына айналды. Туған жері Жамбыл облысы, Мойынқұм ауданы, Бірлік ауылы. Қайраттың есімін мәңгі сақтау үшін жер, көше аттары берілуде. Оның денесі жерленген (Семей қаласы) жерге мәрмәр тастан ескерткіш орнатылды. Мәрмәр тасқа Қайраттың бейнесі салынып, оның астына «Қайрат Рысқұлбеков. 13.III. 1966ж. - 21.V. 1988 жылы әкімшілік-әміршілік жүйеге қарсы күрестің құрбаны, желтоқсан 1986», - деп жазылған.

Қайрат Рысқұлбековтің күнделігінен алынған «Өмір» деген өлеңін беріп отырмыз.

Жала жауып қатты батты жаныма,
«Қылмыскер» деп айып тақты мойныма.
Уа, халайық! Айтып-айтпай не керек,
Жазған екен маңдайыма, сорыма.

Біріншіден, мен анамды сағындым,
Екіншіден, бұ Құдайға не жаздым?!
Бостандықта еркін жүрген жан едім,
Енді, міне, тас зынданға камалдым.

Ардақ тұтқан мейірімді Анашым,
Ғұмыр берген, күдіреті күшті Құдайым!
Жалақорлар, күнге күйе жаққан соң,
Жазығы жоқ балаңды кім аясын?!

Әкетай-ау, пайғамбардай жасың бар,
Туа бермес сіз секілді асылдар.
Қартайғанда жүрегінді қаралап,
Кесір болды-ау біз секілді асылдар.

Айналайын, ағалар мен жеңгелер,
Сіздерге кім бұл өмірде тең келер?!
Сүмірейіп сот алдында отырған,
Бауырыңды енді кімдер есіркер?!

Айналайын, әпкелер мен жезделер,
Жоқты-барды сіздердей кім теңгерер?!
Қайғы шегіп, азап тартқан ағанды,
Айтшы, жаным, қандай жанға баладың?!

Айналайын, інішегім, құлыным,
Сені ойласам үзіледі жұлыным.
Сенің ерке ақ жүзіңді көре алмай,
Кетіп барам мен айдауда, құлыным!

Өздеріңе аман-саулық тілеймін,
Өздеріңмен бірге болсын тілегім.
Өздеріңе тіл қата алмай, достарым,
Қайғы-мұңлы өмірімді бастадым.

Қош болып тұр, ағайын-туыс бәріңіз,
Қош болып тұр, жасыңыз бен кәріңіз.
Қанша қабақ түйгенменен қара түн,
Ақ таң атып, кездесерміз әлі біз!

мамыр айы, 1987 жыл.

Қайрат күнделігіндегі «Ақтық сөз» өлеңінен екі үзінді
келтірейік:

Қаймана қазақ қамы үшін,
Қарусыз шықтық алаңға.
Алыстан әскер алдырып,
Қырып салды-ау табанда.
Сөйлесең даусың жетпейтін,
Кез болдық мынау заманға.
Шовинизм еді ғой
Басты себеп жанжалға.
Күнәдан таза басым бар,
Жиырма бірде жасым бар.
Қасқалдақтай қаным бар,
Бозторғайдай жаным бар,
Алам десең, алыңдар!
Қайрат деген атым бар,
Қазақ деген затым бар.
«Еркек тоқты – құрбандық»
Атам десең, атыңдар!

Иә, желтоқсан желі есіп өтті. Оған 20 жыл ғана емес, ғасырлар өтсе де ұмытылмақ емес. Егеменді ел болуға ұмтылған құлшынысымыз текке кеткен жоқ. Желтоқсан жай ғана шеру емес, жай ғана жастардың көтерілісі ғана емес, бұл үлкен бір толғағы жеткен тарихи ғаламат құбылыс деп білеміз.

«Бұл оқиға – жаңа дәуірдің бастамасы болды. Желтоқсан бір халықтың бір халыққа емес, еркіндікке ұмтылған миллиондардың озбырлық жүйеге қарсы тұңғыш рет бас көтеруі еді. Бұл оқиға – ояна бастаған ұлттардың бұрынғы Одақ көлеміндегі алғашқы демократиялық ұмтылысы еді» - Н.Ә.Назарбаев

Горбачевтің 1985 жылы жариялаған сөз бостандығы мен демократияның шындығына сеніп, жастар өз наразылықтарын білдірді. Сол «демократиясын» Горбачев өзі аяққа басып, өзі аттап өтіп, жастарды қырғызды.

1986 жылдың желтоқсанындағы көтерілісте қаза тапқан, жазалаушылар озбырлығынан азап шеккен қыз-жігіттеріміздің құрбандығы тек қана империяны қаусатып, тәуелсіздік алуымызбен өтелетіні анық болды.

Желтоқсан оқиғасынан он күн өткесін Олжас Сүлейменов Г.Колбинді жазушылар одағына кездесуге шақырады, келуге көндіреді. Сол кездесуде қызу, ашық пікірталас туады. Онда М.Шаханов, Ә.Кекілбаев, Ш.Мұртаза, Т.Кәкішев, Ж.Молдағалиев, С.Шаймерденов т.б. атақты ақын-жазушылар батырлықпен батыл сөйлеп, империяның жазалау саясаты мен өктемдік пиғылына қарсы тойтарыс береді.

Енді облысымыздан осы желтоқсан уақиғасына қатысы бар үш жерлесімізді мысал ретінде атап өтпекшіміз. Олар: Нұржан Қалиасқаров, желтоқсанда алған жарасының зардабынан қайтыс болды, Боташ Қажымов көп қуғындалған азамат, Жанарбек Ахметов сол көтеріліске қатысқан бірақ оқуын тастап елге оралды.

Ол да жазықсыз еді. Нұржан Нұрғисаұлы Қалиасқаров біздің жерлесіміз, кешегі «Желтоқсанның құрбаны болған қыршын жас еді». Ол 1966 жылы туған. 1984 жылы орта мектепті аяқтап, Алматы сәулет-құрылыс институтына барып түседі. Бірақ сол жылы күзде міндетті әскер қатарына ілігеді. Екі жылда міндетін өтеп аман-сау оралады. Әке-шешесін, туған- туыстарын қуантып, азынаулақ той-думан жасатып, Алматыға оқуын одан әрі жалғастыруға аттанады.

Нұржан өз әріптестерінен екі жылға қалып қойса да бойы да, ойы да өсіп, әскерден әжептәуір шынығып, есейіп келді, студенттік өмірге тез араласып, ілезде сіңісіп кетті. Ұшы-қиыры таусылмайтын ұзақ лекциялар, дамылсыз көп семинарлар т.б. оқу процесіне байланысты жұмыстар студенттердің күнделікті атқаратын іс-әрекеттері емес пе. Ал, нағыз көңілді кезең жатақханада басталады: айтыс, тартыс, пікірлесу бәрі де ашық, қызу талқыланады. Оған

түрткі болған Горбачевтың қоғамды қайта құру, демократияландыру бағыты еді. Осыған орай студент жастардың саяси өмірге жасқанбай араласып, өз ойларын ашық айта алатын дәрежеге жетудің мүмкіндігі туғандығын көріп отырмыз. Әр адам, әсіресе әр студент сезіне бастады.

Нұржан Қалиасқаров, Қайрат Рысқұлбеков, Жандарбек Ахметов деген студенттер бір шатырдың асты ғана емес, бір қабатта, бір бөлмеде немесе көршілес бөлмеде тұрып жатқан. Араласып-құраласып әңгіме дүкенді бірге құрысып жүрген жастар еді.

Бүгін жұрт абыр-сабыр. Жатаханада институт мұғалімдері, милиция қызметкерлері тағы басқа бейтаныс адамдар да қаптап жүр. Көшеге шықпандар! Жатақханада болындар! Деген дауыстар естіледі.

Қайрат Рысқұлбеков өзінің төңірегіне бір топ студенттерді жинап алып мынадай хабарлама жасайды:

-Жігіттер кеше ғана Қазақстан Орталық партия Комитетінің пленумы болып өтті. Он сегіз минутқа ғана созылған пленумда Қонаевты түсіріп, оның орнына Колбин дегенді қойыпты. Бұл халықты, демократияны белден басып өту, Горбачевтың істеп отырған ісі. Жүріңдер, алаңға шығайық!..

Иә, сол ұранмен Қайрат жолдастарын ертіп алаңға кетеді. Нұржанның ойында тек сабақ қана болатын, қалып қойған сабақтың кемтігін толтыру болатын. Бірақ, мына тосыннан келген оқиға Нұржанды да бек-жай қалтырмапты жанын сақтап қала алмады, ол да алаңға тартты. Сөйтіп, Қайрат мына мындар толқын арасына сүңгіп кете барды. Кейін естілгендей, Қайрат көп қырғын-төбелестің дәл тұсынан бір-ақ шығады. Бір қазақ қызын тепкілеп, өлімше етіп ұрып жатқан милиционерді көріп, арашаға түседі. Сол жерде ол ұсталып түрмеге түседі. Қайраттың қайғылы қасіретін алда айтып кеттік. Щитпен бүркенген қарулы солдаттар қазақ жастарын қоршап алып, автобустарға артып алып кетеді, түрмелерге апарып қамайды.

Нұржан да түрмеге қамалады. Табанына темір шегеленген етікпен солдаттар кез – келген жерінен тепкілейді. Нұржанның сол тепкілеуден көк бауыры ауыр зақымданады. Сол жара кейін жазылмайтын науқасқа айналып, оның келешек ажалына да себепкер болды.

Үш тәулік жастарды ұрып-соғып, орынсыз сұрақтар мен жауап алып, әбден титығына жетіп барып біразын босатады. Нұржан да босап шығады, бірақ ол жастар одағы қатарынан шығарылады, институттан қуылады. Елге оралғаннан кейін де Нұржанды тексеріп, әлсін-әлсін әуреге салып, қатаң бақылауға алады. Мұндай күйге ұшырап, сенделіп, босып кеткен жастар Алматының әр оқу орындарынан табылады.

1987 жылы Нұржан Қалиасқаров өзі оқыған Сәулет-Құрылыс институтына барып, қайтадан 1-курсқа түсу емтиханын тапсырады.

Емтихан сәтті аяқталып, енді оқуға түскелі тұрғанда факультеттің деканы Нұржанды танып қалып, бірден қуып шығады. Иә, өзіміздің қандастарымыздың істеп отырғаны осындай болса, ал басқадан қандай үміт, қандай қайырым күтуге болады?

Бұл институтқа басын сұға алмайтындығын сезген Нұржан екі жылдан кейін Алматы ауылшаруашылығы институтына барып, емтихан тапсырады. Емтиханды ойдағыдай тапсырып, механика факультетіне түсіп, оны 1994 жылы бітіріп, ақыры жоғарғы білім, дипломын алып шығады. Желтоқсанда алған жарасы жазылмай, бірнеше айлар емханада болған. Сөгілген көк ет – көк бауыр шипасы болса жазылар деген үмітпен операция жасатты. Айналдырған ауру алмай қоймас дегендей, осы операциядан кейін, небары 29 жасында Нұржан дүниеден өтті. Бұл 1995 жылдың ызғарлы ақпан айы болатын.

Нұржанның анасы Күлбәршін Шәріпқызы да өткен жылы дүние салды. Бұлардың артында жанұя басы Нұрғиса Нұртазаұлы Қалиасқаров (Нұржанның әкесі) қалды. Ол облысымызға танымал, белгілі мал дәрігері, бұл күнде зейнеткер.

Иә, Нұржан да адал, кінәсіз пәк азамат еді, бірақ өмірден ерте кетті. Әйткенмен, еліміздің тәуелсіздігі үшін өз үлесін қосып кетті.

Қуғындалған Боташ. Боташ Қажымов облысымыздың Айыртау ауданындағы Арықбалық елді мекенінде туған. Әкесі Мырзағали Ұлы Отан соғысына қатысқан, одан аман-сау оралып, отыз жыл милиция қызметкері жұмысын атқарып, подполковник дәрежесіне жеткен. Әке жолын қуып, оған еліктеп Боташ та милиция қызметкері болды. Бірақ, дүниені дүрліктірген желтоқсан уақиғасы оның ойын тосыннан бөліп жіберді, тек ойын ғана емес барлық жоспарын, келешек әскери жоғары жылжу сатысын да бұзып жіберді.

Боташ Алматыдағы бейбіт шеруге де, қанды қақтығысқа да қатысқан жоқ. Ал, Боташ сен ол кезде қайда болдың? – деген сұраққа ол былай жауап берді: «Мен ол кезде Ақмола облысындағы бір әскери бөлімшеде қызмет атқарып жатқан болатынмын. Әскери шенім кіші сержант еді, дәл осы кезде прапорщикке өсірді. Сондағы әскери командирлер сен келешекте офицерлер қатарына қосыласың, оған барлық мүмкіндігің бар, қабілетің де жетеді деп мені қолпаштап та қойған еді. Албырт жастық шақ қой, Бауыржан Момышұлы, Талғат Бегелдинов сияқты батыр болуды армандадық бала кезімізден».

Дәл осы кезде Боташ Алматыдағы қазақ мемлекеттік университетінің журналистік бөлімінде сырттай оқитын.

Боташ Қажымов Алматыдағы желтоқсан оқиғасының басы-қасында болмаса да, оған тікелей қатыспаса да қуғынға ұшырауының себебі – неде? Бұл сұраққа жауапты тағы да Боташтың өзі берді.

Ол былай дейді: «Желтоқсан дүмпуінің екінші күні (17.12.1986ж.) біздің батальонда ашық партия жиналысы өтті. Жиналысты басқарған да, онда сөйлегендер де орыс офицерлері. Батальон командирі подполковник Георгий Школин астанада болып жатқан оқиғалардың мән-жайын түсінбей, оның анық-танығына жетпей жатып, қазақтарды, қазақ жастарын кінәләй бастады, тіпті ұлттық намысымызға тиетін сөздерді, беті шімірікпей айта бастады. Ешкімнен қаймықпайтынын, қорықпайтынын білдіріп, батыл сөйледі. Қазақ жастары орыстардың пәтеріне басып кіріп, оларды балкондардан лақтыруда, бала бақшадағы балалардың ішін жарып тастауда деп шатпақтады ғой. Мен орнымнан атып тұрып, жоқ, оның бәрі өтірік! Мен өз ұлтымды жақсы білемін! Оның адами қасиеті мұндай иттік әрекеттерге жібермейді деп бетін қайтарған болдым. Бірақ, енді біреулері сен де солайсың, үйткені соларды жақтап тұрсың, бәрің де ұлтшылсыңдар деп даурықты кейбіреулер. Сол кезде мен тағы орнымнан атып тұрып, алаңға шыққан жастар ұлтшылдар емес, олар сана сезімі жоғары студенттер деп тағы қорғадым...»

Иә, Ботааштың үстінен енді қара бұлт қаптады. Бізге қарсы сөйледің, желтоқсандықтарды жақтадың деп қандары қайнап, талап тастауға таяп тұрды. Олар өздерінің ұлтшылдығын осы жерде-ақ көрсетіп тастаған еді. Бірақ, Ботааш одан қаймықпады, қасқайып қарсы тұрды.

Желтоқсан дауылы басылысымен-ақ полк командирінің орынбасары келіп Ботааштан жауап алып, түсініктеме жазғызады. Одан соң жоғарғы жақтан тағы бір полковник пен екі майор келіп жауап алып, қысады, райыңнан қайт деп ақыл айтады. Мен кінәлі емеспін, райымнан қайтпаймын, менің айтқан сөзімде еш қателік жоқ, ешкімнен кешірім де сұрамаймын деп Ботааш батылдығын, одан әрі тіпті батырлығын көрсетеді. Осыдан кейін бұл «ұлтшыл», нағыз «қолайсыз адам» деп соңынан шырақ алып түседі. Ақыры әскери қызметінен босайды, оқып жүрген университетінен шығарылады. Содан соң күнкөріс қамын ойлап, қызмет, жұмыс іздестіреді. Алдымен Ақмола облысының Ақсу орта мектебіне мұғалімдік қызметке орналасады. Бірақ, Б.Қажымов партия саясатына қарсы, сондықтан әскерден де, университеттен де қуылды, оны ұстаздық қызметке алуға болмайды деген хат полктан тағы қуып келіп, осы мектепке жеткен. Мектеп директоры (орыс әйелі) хат келісімен аудан орталығына, ондағы оқу бөліміне, партия комитетіне жанталаса хабарлап атой салады. Нәтижесінде тағы жиналыс, тағы талдау, тағы сұрау, тағы айыптау. Ақыры бұл мектептен де қуылады.

Бір таңданарлық та, өкінішті жағдайды да осы қысылтаяң кездегі болған жәйттарды айта кету керек. Ботааш қиындық көріп, қиналып жүргенде (жиналыстарда, қызметке орналасам деп жүргенде, аш бүргедей жабылып жатқанда) қандастарымыз – қазақ

азаматтары біреуі тіс жарып сөз айтып, жанашырлық жасамаған. Аудан орталығынан келген бір бастық-сымақ қандасымыз Боташтың іші-бауырына еніп алып, сырын ақтарғаннан кейін опасыздық жасап, сол ауданнан тезірек қууға көмегін тигізген. Ал, кейбір ауылдастары да қол үшін беріп, көмектесудің орынына желтоқсанға қатысқан деп, қырын қарағандары да болыпты.

Мазасы кетіп, еш тыныш таппаған азамат өз мамандығы бойынша жұмыс іздеп, ойды-қырды аралайды. Көкшетау аудандық «За Коммунизм» одан кейін Куйбышев аудандық (бүгінгі Мүсірепов) газеттерінде тілші болып орналасса да көп кешікпей қудаланып, шығарылып отырған. Оған себеп әскери полк хаты, соңынан қалмай қуып отырған қашан ақталғанша.

Кейін Боташ Қажымовтың қудалануға ешқандай негіз жоқ, қылмысты іс те жоқ деп ақталды. Осыған алғаш көмек жасаған әрине, Мұхтар Шаханов болды. Оны Алматы горнизондық соты өзінің шешімімен растады. Ақталғаннан кейін университетке қайта қабылданды, журналистика факультетін ойдағыдай аяқтап шықты, қызмет те табылды, барлық жағдай көңіл-күй өз арнасына түсті.

Әскери корреспондент болып, әскери формасын киіп, прапорщиктен майорға дейін жоғарылады.

Әрине, Боташтың қарсыластары болды, соңына түсті, қызметке алмады десек те, қыйын-қыстау кезеңдерде қол үшін берген, сүйеу болған азаматтар да болды. Ондайлар өз ұлтымыздың арасынан да, орыстардан да табылды.

Қандай қиындық кездесе де Боташ төзді, жасымады, қайта шыныға түсті, үйткені ол ер жүректі, ұлтжанды азамат, ақ көңіл, елгезек, мінезі мейірімді, жаны жайсаң адам.

Бұл күндері ол өзінің туған өлкесі – Солтүстік Қазақстан облысынның орталығы Қызылжар қаласында жанұясымен тұрып жатыр. Қызметі де жаман емес, Қазақстан Республикасы ішкі әскерінің «Қалқан» (Щит) атты газетінің осы аймақтағы тілшісі болып қызмет атқарады. Келмеске кетіп бара жатқан тоталитарлық жүйенің соңында орынсыз қудалауға түсіп, жүйкесі жұқарса да берілмей табанын нық басқан халықтың бір перзенті Боташ Қажымовты біз мақтанышпен атай аламыз.

Жанарбек жайлы бірер сөз. Жанарбек Ахметов те біздің жерлесіміз. Мағжан Жұмабаев атындағы ауданға қарасты Роцин селосында туған. Ол республикамызға белгілі ақын Хамза Абдуллинге жиен болып келеді. Әкесі Қазы Алпысбайұлы Ұлы Отан соғысының ардагері, шешесі Рақыш Айтоллақызы көп балалы ана, белгілі ұстаз.

Жанарбек те мектебін бітіріп, қаладағы есеп-экономикалық техникумының құрылыс бөлімінде оқып, оны бітіргеннен кейін міндетті әскер қатарына алынады. Ол міндетін орындағаннан кейін

Алматы сәулет-құрылыс институтына түседі. Желтоқсанға дейін жолдас-жоралары көбейіп, қайнаған студенттік өмірге тез араласып кетеді. Сол жолдастарының ішінде, алда атап кеткен Қайрат Рысқұлбеков көзге ерекше ілігеді.

Жатақханаға он алтыншы желтоқсанның кешінде әр түпкірде ызғарлы желмен қатарласып суық хабарлар да гулдеп келіп жатқан. Сол түні қала халқының көпшілігі ұйқы-күлкі көрмеді дейді көптеген адамдар.

- Ертеңіне ертемен жастар лек-легімен алаңға қарай ағыла бастадық, - дейді Жанарбек. – Алаңға да, оқуға да бармаңдар, жатақханадан шықпаңдар деген институт оқытушыларының, декандарының сөзін тыңдаған адам болған жоқ. Халық алаңға жиналды...

Жанарбек көппен бірге болды. Жұрт көрген соққыны, тепкіні, азапты, қапас камера-түрмені ол да көрді. Оның таныс, әріптес жолдастары, әсіресе жерлесі Нұржанмен осы жерде кездеседі. Ақыры камерада үш күн, үш түн түнегеннен кейін, мойындарына жабатын дәйекті дерек болмаған соң ғана біраз адамдарды босатады. Жанарбекке көрген-білгенін (қараңғы камерада отырғанын, соққы жегенін) тіс жорып ешкімге айтпау жөнінде бұйырып, ол жөнінде одан қолхат алады. Түрмеден босағандар жиналысқа салынып, көпшілігі сөгіс алады, сөйтіп тынышталады, бірақ ол институтта қалдырылады. Дегенмен, ортадағы қобалжу басылмайды, институт директорын қызметінен босатты. Студенттердің біразы сотталды, енді біреулері институттан шығарылды. Ал, Жанарбек болса бәрінен де аман қалды, қатаң сөгіс алып құтылады.

Бірақ ол институтты тастады, елге оралды. Соның өзінде дүркін-дүркін тексеріп, желтоқсан жайын есіне ұмыттырмай салып отырған, үкімет бақылаушылары келіп тұрған.

Ақыры Жанарбек Ахметов Петропавл Локомотив депосындағы алты айлық электровоз машинисі курсына түсіп, мамандық алып шығады. Сол мамандығы бойынша Петропавл Локомотив депосының аға машинисі қызметін абыроймен атқарып келеді.

Алдымен ол өз қызметінің қызығын, рахатын көріп отыр. 2003 жылдың шілде айында Оңтүстік Орал темір жолы басқармасының «Призыв» атты апталық газетінің бірінші бетінде Жанарбектің жетістігін, алған сыйлығын, наградасын жазып, суретін берген екен. Онда Ахметов Жанарбек Қазіұлы Петропавл локомотив депосының электровоз машинисі өз қызметін орындаудағы ерлігі, қырағылығы, болғалы тұрған жол апатынан дереу құтқарғаны үшін жол қатынасы министрлігі «Құрметті теміржолшы» атағын беріп, 3000 рубль Ресейлік ақшалай сыйлық алды деп жазылған.

Иә, Жанарбектің сол желтоқсаннан кейінгі дағдыры, келешегі ешкімнен кем болған жоқ. Қызметі де көңілден шықты. Жанұясы

мен бахытты өмір сүріп жатыр. Оның ұлы Шыңғыс әке жолын қуып,
Омбының теміржол университетінде оқиды.

Мың жылдық жара атты өлеңімді желтоқсан оқиғасының
құрбаны, жерлесіміз Нұржан Нұрғисаұлы Қалиасқаровтың рухына
арнаймын – дейді ақын Зейнолла Әкімжанов.

Жасанған жеңдейттейін жау қашыра,
Қара бұлт шөгіп қалған тау басына.
Алматы желтоқсанның құрсауында –
Кім кепіл бастан бағы аумасына?

«Көрмесін шырағымыз алда сөніп!» –
Тілекпен келер күнге жалғас едік.
...Алатау қара бұлттың құшағында –
Бір түнек келе жатыр тауға шөгіп.

Боларын бір сұмдықтың сезінгендей,
Күн көзі Алматыдан безінгендей.
Ішінде бір тамұқтың жүргендеймін,
Көзіме түрткен жанды көзім көрмей.

Көңілдің жыл келер деп лепіргені,
Жосығы жақсылықтың секілді еді.
Қазақтың басынан бақ аумасына
Ән салған тәтті күндер кепіл ме еді?

Алаштың кезі бар ма ед әндетпеген,
Ел едік «төбе көкке сәл жетпеген...»
Көпіртіп көбік сөзді «көкемізге»
Жетеміз жеткенінше өрнектеген.

Ағаттық таппадық-ау, сірә, мұннан,
Машықпыз жыр жазуға, шығаруға ән.
«Көкемді» көлгірсітіп жүрген кезде –
Мәскеуде жаназамыз шығарылған.

Асығып Алматыда жылды аңсадық,
«Жақсылар» достық жайлы жүрді ән салып.
Мәскеудің мазағы ма, тозағы ма –
Қазақты жіберді ғой құрбан шалып.
Ауғаны сол емес пе бастан бағы –
Жігердің жасығаны, жасқанғаны.
Қиырдан қаңғып келген ителгіге,
Жем болды бейкүнә жұрт қасқалдағы.

Тәлім ап тату-тәтті ғұрыптан біз,
Даурықпа ұрандарға кіріптармыз.
Сұңғыла Бұқар сөзін тәрк қылып,
Баяғы айбалтаны ұмытқанбыз.

...Желтоқсан... Қызыл қанды алаң – ызғар.
Майданның даласындай қаламыз дәл...
Ғасырдан ғасыр ауып кетсе-дағы
Мың жылда жазылмайтын жарамыз бар.

Кенпейіл даламыздай бейғам бабам,
Жау барын жар астында ойға алмаған.
Баяғы «Қалмаққырған» заманадай,
Ордасын «досы» келіп ойрандаған.

Қазақтың шын пейілін теріс ұғып
Горбачев әзірейіл өңі суық.
Қанында бұзықтық жоқ момын жұртқа
Қорқауды хан көтерген төр ұсынып.

Бір сәуле болса бүгін санамызда,
Желтоқсан жүрер есте, сарамызда.
Ерлігін Қайраттардың... Нұржандардың...
Қалдырып баламыздан баламызға.

Желтоқсан десең ойға мұң оралар,
(Оралмау – аруақтарға күнә болар)...
Қайраттар... Ләззаттар... Нұржандарға...
Бас-басы қояр едім мұнаралар!

Тосын жыр... Бүгін менің тосын әнім,
Тағамын айып пенен «досыма» мін.
Мың жылда жазылмайтын жара салған
Желтоқсан келген сайын шошынамын.

Көз салсам көзіне шел өскен елге,
Қылығы жоқ екен-ау хош көрер де.
Өзгеге өнеге айтып жүрген «көкең»
Өзінің көршісіне өш келер ме?

«Жұдырық даяр тұр, деп, міне саған!»
Дейтіндей жорық-атқа міне салам.
Қазақтың жерін енді сауда қылмақ
Лепірген Жириновский бір есалаң.

Қорғаған атажұртты табаны аумай,
Кешегі өтіп кеткен бабаларды-ай!
Көршіміз азу тісін ақситады –
Ындыны қанар емес талап алмай.

Ойласаң көз тоқтатып неше амалға,
Көш болмас жүрер болса есек алда.
Көршіміз тәубасына келер деймін,
Қоймастан ел билетіп есалаңға.

Сау тұрғай, Қызылжарым, Өскеменім,
Бағымыз байланбасын, өскен елім!
...Мың жылдық жара салған желтоқсанды
Қарсы алған сайын қатты сескенемін...

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....

I-Бөлім

ЕРІКСІЗ ОЛАР ЕЛДЕН КӨШКЕН ЕДІ

Ғ.Қадірәліұлы. Көкарал.....

С.Жұмабаев. Мөлгаждар Айдарбеков.....

II-Бөлім

ЖАЗЫҚСЫЗ ЖАНДАР ЖАПА ШЕКТИ

Ғ.Қадірәліұлы. Азапта болған ақын.....

Қ.Мұқанов. Атақты Абылай қажы.....

Б.Сағындықов. Әке есіміне лайық болайық....

Р.Уәйісов. Нағашым ел ағасы еді.....

Ғ.Қадірәліұлы. Айдауда болған ақын.....

Ғ.Қадірәліұлы. Алаштың азаматы.....

С.Жұмабаев. Әбдірейіс Ауғанбаев.....

Ғ.Қадірәліұлы. Серғазының Сергелдеуі....

Қ.Мұқанов. Халық қамқоршысы.....

С.Жумин. Жазықсыз еді әкем.....

Ғ.Қадірәліұлы. Әке жазасы, бала азабы....

Ғ.Қадірәліұлы. Екі тарлан тағдыры.....

III-Бөлім.

ЖЕЛТОҚСАН ЖАҢҒЫРЫҒЫ БІЗГЕ ДЕ ЖЕТТИ

Ғ.Қадірәліұлы. Дүниені дүрліктірген ғаламат құбылыс....

ҒАЛЫМ ҚАДІРӘЛІҰЛЫ
КӨКАРАЛ

Редакторлары: Қайролла Мұқанов,
Социал Жұмабаев

Компьютерде терген: Нұржамал Байтенова